

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De Amsterdamse herberg (1450-1800)

Geestrijk centrum van het openbare leven

Hell, M.

Publication date

2017

Document Version

Other version

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hell, M. (2017). *De Amsterdamse herberg (1450-1800): Geestrijk centrum van het openbare leven*. [Thesis, externally prepared, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Deel I

Het ontluikende herbergwezen, 1450-1578

1 Eerste tappers

De eerste schriftelijke bewijzen van een herbergwezen in Amsterdam dateren van halverwege de veertiende eeuw. Een eeuw later lezen we ook over waarden die tegen betaling maaltijden serveren en logees in huis nemen. Amsterdam transformeerde in die periode van een uit de kluiten gewassen dorp met stadsrechten tot een aanzienlijke handelsstad, zelfs ‘la ville la plus marchande’⁵⁴ van Holland, in de woorden van landsheer Filips de Goede. Het lokale herbergwezen ging mee in de vaart der volkeren: het aantal publieke drinkhuizen groeide gestaag, van enkele tientallen rond 1450 tot een honderdtal aan het begin van de zestiende eeuw. Talrijk waren daarnaast de ‘buitentappers’, die buiten de muren goedkoper drank konden schenken door de verbruiksbelastingen te ontlopen. Voor het stadsbestuur begon een langdurige strijd tegen illegale tappers en buitendrinkers, want de accijnzen op bier en wijn waren de ‘principale incomsten’ van de stad.

Expansie van stad en bevolking

Vanaf 1400 groeide het Amsterdamse inwonertal in een eeuw van een schamele vierduizend tot ruim elfduizend zielen. Daarmee was Amsterdam rond 1500 even volkrijk als de andere grote Hollandse steden Haarlem, Leiden, Delft en Dordrecht, al bleef de stad een dwerg vergeleken met Antwerpen en Brugge; die handelscentra in de Zuidelijke Nederlanden telden ieder ongeveer veertigduizend inwoners.⁵⁵ Na beëindiging van de kaperoorlog tegen de Wendische steden (1438-1441) en de Hoekse en Kabeljauwse twisten begon rond 1450 voor Amsterdam een periode van langdurige economische groei⁵⁶, waarin de stad de Vlaamse reuzen uiteindelijk zou overvleugelen. De voorspoed was deels te danken aan de instelling van de biertol, waardoor de stad het centrale doorvoerpunt van Hamburgs bier naar de zuidelijk gelegen steden was geworden. Mede hierdoor ontstond een omvangrijk handelsnetwerk met het Oostzeegebied, waar Hollandse vrachtaandereiders vooral graan importeerden. Naast de expanderende scheepvaart en groothandel profiteerden ook lokale industrieën, zoals de lakennijverheid en zeepziederijen, van het drukker handelsverkeer. De stad werd zo een voorhaven van de Zuidelijke Nederlanden en een spil in een breder, Europees handelsnetwerk. Naast graansoorten als rogge, gerst en haver werden er huiden, hoeden, leer, as, hazelnoten, hout, zout, mede, palen, wol, ijzer, was, bier, bontwerk, vlas, talg, boter, honing, traan, zeehondenspek, reuzel, pek en veren via Amsterdam verhandeld.⁵⁷

De economische voorspoed trok een eerste golf migranten naar de stad. Naast arbeidskrachten voor de scheepsbouw en industrie en gespecialiseerde ambachtslieden waren dat ook buitenlandse kooplieden en hun personeel. Vanwege de toegenomen bevolkingsomvang werd in de vijftiende eeuw het grondgebied van Amsterdam vergroot, door het graven van de Gelderse kade en de Kloveniersburgwal aan de oostkant en het Singel aan de westkant van de stad. Met het vervangen van de stadspoorten en de aanleg van een omringende stenen stadsmuur was deze stadsuitbreiding rond 1490 voltooid en van een verdediging voorzien. Vanwege de toenemende woningschaarste binnen de muren ontstond er buiten de Sint Anthoniespoort, de huidige Waag op de Nieuwmarkt, een kleine voorstad. Oostwaarts hiervan lag een woon- en werkgebied voor de scheepsbouwsector buiten de verdedigingsmuur, compleet met pakhuizen, lijnbanen en industrieën. Deze ‘Lastage’ en de andere voorsteden met nijverheid waren lastig te verdedigen bij vijandelijke aanvallen, bijvoorbeeld door de Geldersen in de eerste helft van de zestiende eeuw. In 1517 werd de Lastage daarom versterkt met een aarden wal, een gracht - de huidige Oudeschans - en een verdedigingstoren, de Montelbaanstoren.⁵⁸ Ook aan de westkant van de stad, buiten de Haarlemmerpoort, was toenemende bedrijvigheid met molens, sloopstimmerwerven, pakhuizen en herbergen.

⁵⁴ Over deze periode: Knevel, ‘Vijfde stad’, 365-391; Ketner, *Handel*, 126 [citaat].

⁵⁵ Antwerpen groeide vooral na 1400, terwijl de Brugse bevolking langzaam terugliep. Bevolkingscijfers Hollandse steden in: Lourens en Lucassen, *Inwonersaantallen*.

⁵⁶ Gelderblom, *Cities*; Ketner, *Handel*, 111, 125.

⁵⁷ Ketner, *Handel*, 126-127; Gelderblom, *Cities*, 34.

⁵⁸ Van der Vliet, ‘Tussen wal en schip’, 23-32, 50; Abrahamse en Kosian, “‘Als uit- en inlandsch schuim gereet stont in te spatten’”, 55.

De belangrijkste verkeersaders binnen de stadsmuren waren de Nieuwendijk en de Warmoesstraat. Deze voormalige rivierdijken, strategisch gelegen tussen de haven en de centrale Plaats (thans de Dam), waren aantrekkelijke vestigingsplaatsen voor herbergiers. Reizigers die Amsterdam over de Zuiderzee bereikten, arriveerden in de haven aan het IJ. Tot in het eerste kwart van de zestiende eeuw lag er langs het Damrak, de binnenhaven, nog geen kade, zodat de kortste en droogste weg naar het centrum bij de Dam over de Nieuwendijk of via de Nieuwe Brug en door de Warmoesstraat liep. Landreizigers vanuit het Gooi kwamen door de Sint Anthoniespoort en over de Zeedijk eveneens in de Warmoesstraat terecht, terwijl bezoekers vanuit de omgeving van Haarlem door de Haarlemmerpoort op de Nieuwendijk belandden. Het vermijden van deze twee smalle, drukke straten bij een bezoek aan Amsterdam was geen eenvoudige opdracht.

Pelgrims en graven

Migranten maar ook tijdelijke ‘gasten’ kwamen in steeds groteren getale naar de Amstelstad. Denk bijvoorbeeld aan zeevarenden, militairen, muzikanten, geestelijken en ambachtslieden. Dankzij het Mirakel van 1345 genoot Amsterdam ook een reputatie als pelgrimsstad. Een stervende man zou de heilige hostie, een ouwel toegediend als laatste sacrament, hebben uitgebraakt. Het braaksel werd in het haardvuur gegooid, maar de ouwel kwam daar de volgende ochtend ongeschonden uit. Een werkvrouw bracht de wonderhostie naar de pastoor, maar de volgende dag belandde deze opnieuw in de haard. Op de locatie van het wonder in de Kalverstraat werd een kerk gebouwd, de latere Kapel ter Heilige Stede (heilige plaats). De toeloop van bedevaartgangers kwam al binnen een jaar na het wonder op gang. Ze betraden de kapel via een aparte toegang in de Wijde Kapelsteeg. Een stimulans waren de aflaten die de pelgrims met hun bezoek konden verdienen. Aan het eind van de vijftiende eeuw liep het bezoekersaantal op, mede als gevolg van een bezoek van keizer Maximiliaan I. De komst van landsheer Karel V, in 1540, was evenzeer goede reclame voor de Heilige Stede. Grote aantrekkingskracht had ook de miraculeuze relikwief: de as van wonderbare houtvuur. Als bewijs van hun bezoek konden pelgrims bij de kapel ook een draagteken (insigne) kopen. Het laatste gedeelte van de route van bedevaartgangers vanuit het zuidwesten van Holland kreeg de naam ‘Heiligeweg’.⁵⁹

Het Mirakel zette Amsterdam religieus op de kaart. Er waren ook andere redenen om de barre tocht naar de stad te ondernemen. Zowel het toegenomen handelsverkeer als de voornamere politieke rol van de stad in de gewestelijke en grafelijke politiek brachten kooplieden en hun afgevaardigden, hoge geestelijken en ambtenaren, edelen en regenten van andere steden in beweging.⁶⁰ Ten behoeve van de familiebezoeken en andere reizen van de graven van Holland ontstond er een stelsel van residenties en gebouwen voor korter verblijf. In Amsterdam had de graaf geen vaste burcht, behalve in de periode 1290-1306 het befaamde ‘kasteel van Amstel’ aan de Nieuwezijds Kolk.⁶¹ Met zijn meereizend personeel logeerde en dineerde hij daarom in de grafelijke herberg onder leiding van een waard. Halverwege de veertiende eeuw was Jan Pont ‘s graven waert’ in Amsterdam. Als schepen behoorde hij tot het stadsbestuur en aangezien hij hoge bedragen kon voorschieten als de graaf krap bij kas zat, moet het een rijk en invloedrijk man geweest zijn. De waard droeg een grafelijk livrei en regelde bedden, beddengoed, kaarsen, stalruimte en andere herbergzaken voor een hofhouding van dertig personen; de graaf op zijn beurt betaalde de kosten van zijn bezoeken.⁶² Over de locatie van de grafelijke herberg heerst onduidelijkheid. Het moet een groot gebouw zijn geweest, voorzien van stallen, opslagruimten, keukens, ruime slaapvertrekken en een eetzaal. Ter Gouw suggereerde dat de grafelijke herberg in de Windmolenstraat stond. In dat geval zou de herberg vóór 1390 hebben plaatsgemaakt voor een deel van het nieuwe plein, de Plaats, op het gedeelte waar nu het Paleis staat. De Roever situeerde de herberg op de noordhoek van de Gravenstraat, waaraan die straat zijn naam te danken zou hebben.⁶³ De laatste vermelding van de grafelijke herberg dateert van 1387. Toen stond er een waardin aan het

⁵⁹ Gawronski, ‘Pelgrimsinsignes’, 267. Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 3, 227; deel 5, 167-177.

⁶⁰ Over de mobiliteit van kooplieden: Lesger, *Handel*, 61; Veluwenkamp, ‘Business communication’, 121-134.

⁶¹ O.a. Speet, ‘Nederzetting’, 54-59.

⁶² Smit, ‘Verblijfplaatsen’, 124-126; Van der Laan (ed.), *Oorkondenboek*, nr. 61; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 1, 353; Hamaker, *Rekeningen*, deel 1, 393; deel 3 (Utrecht 1875) 411 [geldleningen].

⁶³ Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 1, 353, n. 5; De Roever, *Amstelstad*, deel 1, 15. Vgl. echter: Breen, ‘Dam’, 13 en Melker, ‘Burgers en devotie’, 294.

roer.⁶⁴ In het laatste kwart van de vijftiende eeuw was de grafelijke herberg uit Amsterdam verdwenen of in onbruik geraakt, want voortaan logeerde grafelijk bezoek in particuliere huizen of herbergen.

Voor de opvang van minder voornamen reizigers bestonden er in de vroege middeleeuwen in de steden en langs de verkeersknooppunten in de Lage Landen ook al herbergen. Over de oorsprong van deze bedrijfstak in de middeleeuwse Hollandse steden is weinig informatie voorhanden.⁶⁵ Terwijl we voor het Vlaamse Brugge vanaf de veertiende eeuw een kleurrijk beeld kunnen schetsen van de beroepsherbergen, hun aantallen, locaties en soms zelfs uitbaters en hun bezigheden, blijft het herbergwezen in Amsterdam langdurig in nevelen gehuld.⁶⁶ Beide steden kenden dan ook verschillende bloeiperioden: Brugge was over zijn hoogtepunt heen toen Amsterdam nog in opkomst was. Volgens een ongefundeerde schatting⁶⁷ zouden er halverwege de vijftiende eeuw dertig beroepsherbergen in Amsterdam zijn geweest. Ter vergelijking: Brugge telde rond 1350 al vijftig herbergen, met een gemiddelde van veertien tot achttien bedden. Binnen het graafschap Holland zouden er verder in Rotterdam in 1418 twintig herbergen en andere drinkhuizen zijn geweest, op een bevolking van 2600, terwijl Leiden aan het eind van diezelfde eeuw eenzelfde aantal telde op vijfduizend inwoners.⁶⁸

In de middeleeuwse Amsterdamse herbergen konden zowel reislustige passanten en migranten als de eigen inwoners terecht. Halverwege de veertiende eeuw vinden we de eerste naam van een tapper. Bier en wijn drinken in publieke drinkhuizen gebeurde toen al zo grootschalig, dat de accijnzen hierop de voornaamste inkomstenbronnen van de stad waren. Overheidsregulering en naleving van de belastingwetten waren nodig om de stadskas op peil te houden en aan de beden van de landsheer en andere stedelijke lasten te kunnen voldoen. In de rekeningen van de baljuw van Amstelland, verantwoordelijk voor de openbare orde in Amsterdam, staat in 1351 de naam genoteerd van een Amsterdamse tapper: Jan Lisenz. Deze had de belasting ontdoken en kreeg een boete, evenals zijn beroepsgenoot Jan Melysz, zes jaar later in 1357.⁶⁹ De stad bezat het ‘recht van wijntap’, dat het kon vergeven aan uitbaters van drinkhuizen. Vanaf 1394 schonk Amsterdam dat ‘taprecht’ voor drie perioden per jaar exclusief aan de schutterij; bier of wijn schenken zonder toestemming van de overliden werd beboet.⁷⁰

Buitentappers en buitendrinkers

Een punt van aanhoudende zorg voor het stadsbestuur was het tappen buiten de muren en poorten: het ‘buitentappen’. De in de stedelijke drinkhuizen geïnde accijnzen berekenden tappers door in de prijs, zodat het voor de consument verleidelijk was om een wandelingetje te maken naar een van de herbergen buiten de stadspoorten: lopend in een stevig marstempo zat je binnen tien minuten achter een goedkoper biertje. Illegaal waren deze ‘buitentappers’ wel. Volgens een verzameling ‘keuren’ - lokale wetten van het stadsbestuur - uit 1413 mocht niemand buiten de vestinggracht of de stadspoorten ‘taveerne houden van enighen gasten, noch bier tappen’.⁷¹ Het rechtsgebied – de ‘vrijheid’ – strekte zich immers uit tot 376 meter landinwaarts en tot aan de overkant van het IJ. Het uitbaten van herbergen buiten de stad werd ontmoedigd door overtreders een hoog boetebedrag in het vooruitzicht te stellen. Aanvankelijk was het stadsbestuur bij de naleving van dit verbod nog begripvol, omdat de hoge accijnzen het bier te duur hadden gemaakt. Later in de vijftiende eeuw liep het buitentappen echter de spuigaten uit. De burgemeesters beklagden zich over het mislopen van de belastinginkomsten bij hun landsheer, hertog Filips de Goede. In de hoop op een hogere bedebijdrage vergrootte hij in 1452 het gebied waarbinnen Amsterdam accijnzen mocht heffen tot een kwart mijl (ca.

⁶⁴ Smit, ‘Verblijfplaatsen’, 125, n. 59.

⁶⁵ Hermesdorf, *Herberg*, 18-19.

⁶⁶ Voor Brugge, zie o.a.: Murray, *Bruges*, 75-78, 196-197; Van Houtte, ‘Makelaars’, 1-30, 177-197; Greve, ‘Brügger Hosteliers’, 259-296.

⁶⁷ Posthumus, ‘Rumor’, 8.

⁶⁸ Aan de hand van huisnamen genoemd in de rekening vanwege inkwartiering troepen van hertog Jan van Beieren, zie: Jansma, ‘Oproer te Rotterdam’, 337-365, aldaar 345-346; Hermesdorf, *Herberg*, 90. Murray, *Bruges*, 193 [aantal Brugse herbergen]; Van Kan, *Sleutels*, 81 [aantal Leidse tapperijen].

⁶⁹ Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 3, 410-411.

⁷⁰ Breen, *Rechtsbronnen*, 591-592; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 2, 191; Jansen, *Kroeg*, 58.

⁷¹ Breen, *Rechtsbronnen*, 21.

1,4 kilometer) buiten de poorten, uitgezonderd de twee buitengelegen kloosters van de Kartuziers en Regulieren.⁷²

De oplossing van de landsheer bleek onvoldoende, want de stad moest een nieuwe keur maken tegen het buitentappen. In overleg met ambachtsheer van het omliggende Nieuwer-Amstel en Sloten werd vanaf 1470 ook de klant aangepakt: voortaan mochten Amsterdammers buiten de stadsgrenzen geen bier meer drinken of halen. Twee jaar later werd het verbod herhaald en uitgebreid met wijn, en daarna volgden talloze herhalingen. Een van de machtigste burgemeesters in deze periode was zelf de uitbater van een herberg, de *Witte Hond* in de Warmoesstraat. Deze Jan Beth Jansz (ca. 1429-vóór 1498)⁷³ was tussen 1471 en 1496 burgemeester, maar had als herbergier persoonlijke motieven om de buitentappers hard aan te pakken.⁷⁴ Het bleef vechten tegen de bierkaai. Door stelselmatige verhoging van de accijnzen op dranken werd het buitendrinken zelfs allengs aantrekkelijker. In 1483 probeerde het stadsbestuur de tapprijzen naar beneden te krijgen, om het aantrekkelijker te maken in de stad te drinken. Dankzij nieuwe overvloedige toevoer van dranken, na het sluiten van de vrede van Utrecht (1483), waren de groothandelsprijzen namelijk gedaald, terwijl de klanten van de tappers nauwelijks van deze verlaging profiteerden. In het weekeinde mochten zij voortaan niet meer dan een kwart stuiver per mengsel (1,2 liter) voor hun bier vragen, tenzij het van overzee kwam, bijvoorbeeld uit Hamburg. Voor wijnen golden hogere prijzen⁷⁵, maar de strafmaat was dezelfde: tappers die teveel geld vroegen voor hun dranken mochten een jaar niet tappen en moesten tienduizend stenen bijdragen aan de publieke werken.

In hun vergeefse strijd tegen het buitendrinken wees het Amsterdamse gerecht aan het eind van de vijftiende eeuw ook op excessen die plaatsvonden buiten de stadsmuren. Binnen het rechtsgebied – inmiddels uitgebreid tot een mijl (circa 5,6 kilometer) buiten de stad – gebeurden vechtpartijen, doodslagen en andere ‘quade feyten’. Amsterdammers konden daar maar beter uit de buurt blijven. Om welke kroegen ging het dan? Een nieuw tap- en drinkverbod uit 1496 noemt vijf locaties bij naam: de buurtschap IJpesloot, het ‘uiterste’ huis van Meerhusen, het huis van Willem Mollensz, de zate van Jan Kantersz en het ‘valkenhuis’ te Sloterdijk. Deze opsomming diende om de uiterste grenzen aan te geven, want ook voor alle drinkhuizen gelegen tussen de genoemde locaties en de stadsmuren gold het tapverbod. In 1529 kreeg de stad meer greep op het omliggende plattelandsgebied: ambachtsheer Reinoud van Brederode verkocht dat jaar zijn heerlijkheden Amstelveen en Nieuwer-Amstel, Sloten, Sloterdijk en Osdorp aan de stad, naar verluidt ten gevolge van een verloren potje dobbelen. Meteen vaardigde de stad een nieuw tapverbod uit: van de Haarlemmerpoort tot de buurtschap IJpesloot en van de Regulierspoort tot het Lange Loopveld (nu: Kalfjeslaan), zodat in de kroegen tot halverwege Sloten en tot aan het dorp Sloterdijk niet meer mocht worden geschonken zonder accijns te betalen. In hun strijd tegen het buitentappen zochten de stadsbestuurders in 1539 opnieuw steun bij de toenmalige landsheer, Karel V. Om de bijdragen aan zijn oorlogen te kunnen betalen, waren zij immers afhankelijk van de verbruiksbelastingen op wijn en bier; en die ontdoken de buitentappers. Bovendien kwamen ballingen, kettters en ‘andere vertwijfelde mensen’ bijeen in de taveernen buiten de stadsgrenzen. Dit sterke argument⁷⁶, aangevuld met talloze vaten bier en andere smeermiddelen voor de verantwoordelijke ambtenaren in Brussel en Den Haag en een intensieve lobby, had effect: in 1539 bekrachtigde de keizer de nieuwe fiscale grenzen. Hierna mochten de plattelandsbewoners binnen het gebied voor hun eigen kraam- en bruiloftsfeesten nog wel drinken zonder accijnzen verschuldigd te zijn. De buitentappers waren weinig tevreden, omdat ook zij voortaan belasting moesten betalen aan de stad.⁷⁷

⁷² Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 3, 87.

⁷³ Zie hoofdstuk 4. Dudok van Heel, ‘Oligarchieën’, 45-46.

⁷⁴ Mogelijkwerwijs waren ook andere stadsbestuurders economische betrokken bij de drankenhandel. Vanaf 1425 nam het aandeel kooplieden onder de Amsterdamse burgemeesters en schepenen toe, ten koste van de ambachtslieden. Smit, *Opkomst*, 226-227, n. 5; Ketner, *Handel*, 14.

⁷⁵ Malvisei (Griekse wijn) niet hoger dan drie stuivers en een oort per mengsel en romanie en rijnwijn voor twee stuiver per mengsel, zie: Breen, *Rechtsbronnen*, 193; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 3, 411.

⁷⁶ Ook in 1534, een jaar vóór het Wederdopersoproer, kwamen dopers bijeen in huizen buiten de poorten. Bij de volwassendoop moesten zij echter beloven zich niet meer te bedrinken, zie: *DAN*, deel 5, *Amsterdam*, 17-20.

⁷⁷ Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 297-298; Brüner, *Buitenring*, 155.

Uit de tekst van een van de vele stedelijke verboden van het buitentappen blijkt hoe wijdverbreid het drinken buiten de poorten was. Alle rangen en standen bezondigden zich aan het herbergbezoek: zowel mannelijke ambachtslieden en werklieden als vrouwen en meisjes. Zelfs één van de schepenen, de stedelijke rechters, werd door zijn eigen ambtgenoten beboet wegens het drinken van alcohol buiten de stadspoorten. Tussen 1490 en 1552 liepen in totaal 221 buitendrinkers tegen de lamp, al dan niet aangegeven door verklikkers, die een derde deel van het boetebedrag opstreken. Als de veroordeelde buitendrinkers de boete niet konden betalen, dan kregen zij een alternatieve straf: een bedevaartstocht, een halfjaar huisarrest, het verplicht heien van palen of – in ernstige gevallen – het afhakken van een kootje van de pink van de rechterhand.⁷⁸ De massaprocessen tegen buitendrinkers verhoogden de werkdruk op de schepenen. Na 1510 werden de boetes steeds vaker geïnd zonder vorm van proces, zodat de rechters zich met belangrijker zaken konden bezighouden.⁷⁹ Een opmerkelijke zaak die in 1538 toch voor de schepenrechtbank kwam betrof Claas Petersz alias Vaartgen, de bewaker van de Regulierspoort. Buiten de stadsgrenzen had hij bier gedronken, maar op zijn kroegentocht had hij ook de poortsleutels meegenomen en de bommen laten openstaan. De ganse nacht zat Vaartgen te drinken in de herbergen langs de Sint Anthoniesdijk aan de overkant van het water van de singelgracht, in het huizenrijtje dat is afgebeeld op de vogelvluchtkaart van Cornelis Anthonisz. De burgemeesters namen de zaak hoog op. Zij lieten stadsboden ter plaatse de rondslingerende sleutels meenemen, terwijl Vaartgen zijn roes uitsliep. De slordige poortwachter moest zijn nachtelijk herbergbezoek bekopen met een strafreis naar Keulen, een boete en een beroepsverbod.⁸⁰

Ook de tappers binnen de stadsmuren haalden hun drankvoorraden liever goedkoper van buiten, zonder er accijnzen over te betalen. Het stadsbestuur had verspieters in dienst om smokkelaars te betrappen en de illegale invoer van bier en wijn te verhinderen. Vooral 's winters – als de vestinggrachten bevroren waren – werd accijnsvrije drank heimelijk de stad binnengebracht. In 1506 hadden 41 tappers en particuliere burgers illegaal biertonnen gehaald in een van de drinkhuizen buiten de Sint Anthoniespoort. Ook de waardin 'Anna Lang en Smal' werd op heterdaad betrapt. In 1537 haalde ze bier van buiten zonder hierover belasting te hebben betaald. Ze verkocht de drank door aan haar herberggasten.⁸¹ De stad probeerde belastingontduiking te voorkomen door een rudimentair administratief systeem op te zetten. Biertappers moesten eerst een verlofbriefje halen bij de accijnsmeesters, vergaderd in hun kantoortje bij de Oude Brug. Dit dienden de tappers vervolgens te tonen aan de bierdragers, beëdigde transportarbeiders die het bier en wijn van de brouwerijen en uit de schepen van de groothandelaren bij particulieren en herbergiers bezorgden. Om het de dragers en de controleurs gemakkelijk te maken, moesten de tappers en bierslijters hun vaten vóór hun huis zetten; geheime voorraden achter het huis of aan de zijkant ervan waren verboden. De bierdragers deden zich soms zelf te goed aan hun vracht, getuige de wettelijke bepalingen tegen hun dronkenschap, maar de stad kreeg dankzij het systeem enigszins greep op de distributie van alcoholische dranken.⁸²

Het illegale buitentappen bleef een zorgenkindje voor de stadsbestuurders. In 1547 namen ze nieuwe maatregelen. In een keur werd gewezen op de drinkhuizen buiten de stadsmuren waar 'veelal licht geselschap' zich te goed deed aan goedkope drank, gokken en andere verboden geneugten. Ook zouden zich verbannen misdadigers en andere 'quaetdoenders' tussen de herbergklanten bevinden. Omdat de waarden ook de accijnzen ontdoken, kwam het stadsbestuur in actie. Vanaf 1547 mocht niemand meer tappen of 'nachtgasten te logeren' hebben, uitgezonderd de door burgemeesters uitverkoren waarden of waardinnen in herbergen buiten de drie hoofdboorten van de stad. Ongeoorloofde buitentappers konden een boete krijgen en hun gehele drankvoorraad verbeuren. De toegestane 'stadsherbergen' stonden onder controle van het lokale bestuur, mede omdat de uitbaters huur verschuldigd waren aan de stad waardoor ze zich in een afhankelijke positie bevonden.⁸³ Door het buitentappen te concentreren in gepermitteerde herbergen langs de belangrijkste toegangswegen hoopte het stadsbestuur enige controle te krijgen op de wildgroei aan tapperijen in de voorsteden. Ook de

⁷⁸ Breen, *Rechtsbronnen*, 12, 77, 83, 193, 222-223, 308; zelfde auteur, 'Wijnhandel', 137-138; Van Dillen, *Bronnen bedrijfsleven*, deel 1, 11; Boomgaard, *Misdaad*, 72, 136, 203, 286 n. 72; Hermesdorf, *Herberg*, 130.

⁷⁹ Boomgaard, *Misdaad*, 72, 88-89.

⁸⁰ SAA, Archief 5061, inv.nr. 567, f. 199v, d.d. 5-3-1538.

⁸¹ SAA, Archief 5020, inv.nr. 5, f. 55v en f. 81, d.d. 20-1-1506; inv.nr. 8, f. 196v, d.d. 20-10-1537 [Anna Lang en Smal].

⁸² Kistemaker, *Bier!*, 88-92; Breen, *Rechtsbronnen*, 62, 249-250; *Handvesten*, 1195.

⁸³ Zie hoofdstuk 11. Van Dillen, *Bronnen bedrijfsleven*, deel 1, nr. 325.

maatregelen tegen het ‘buiten timmeren’, de bouw van huizen buiten de stadsmuren, dienden ten dele om het mislopen van accijnzen tegen te gaan. Rond 1550 waren er buiten de muren al tweehonderd woningen gebouwd en stond er een onbekend aantal pakhuizen, molens en andere industriële objecten, vooral buiten de Haarlemmerpoort, aan de Sint Anthoniesdijk en in de Lastage. Langs de Haarlemmerdijk stond bijvoorbeeld herberg de *Vijf Hamers*, waar korendragers bijeenkwamen om tegen betaling een potje te klootschieten op de dijk.⁸⁴ In 1553 verbood het stadsbestuur alle buitenstedse bebouwing binnen een straal van 92 meter van de singelgracht; daarbuiten waren alleen houten huizen met een rieten dak toegestaan, die de eigenaren bij acute oorlogsdreiging in allerijl zelf moesten slopen of in brand steken. De stadswakers trokken er met tachtig meestertimmerlieden op uit om alle verboden bouwsels binnen de grenzen af te breken. Bij latere inspectierondes bleek het aantal huizen buiten de poorten echter te zijn toegenomen: in 1564 waren het er alweer 964, nog afgezien van de bebouwing op de Lastage. Daartussen was ook een onbekend aantal kroegen. Enige bekendheid genoot de buiten de Regulierspoort gelegen herberg van Hans Sprencckhuisen, een koopman uit Riga (Letland). Extra attractie van de plezierherberg in de ‘Sprencckhuysen-tuyn’ was een torentje, waarvandaan de bezoekers konden uitkijken over de stad of naar het groene gebied aan de oevers van de Buiten-Amstel.⁸⁵

Het totale aantal kroegen in het buitengebied moet aanzienlijk geweest zijn: toen in 1567 de accijnzen op bier en wijn in de buitenwijken afzonderlijk werden geheven, brachten die meer dan 24.000 gulden op. Dit was bijna de helft van de inkomsten uit de accijnzen op wijn, bier, azijn en molengeld binnen de stadsmuren (zestigduizend gulden).⁸⁶ In beide gevallen ging het alleen om de herbergen en kroegen die hun verbruiksbelastingen afdroegen. Fiscale fraude bleef echter een veelvoorkomend delict, ook binnen de muren. Veel zaken werden zonder tussenkomst van de rechter afgehandeld en blijven dus buiten beeld van de historicus. De truc van de tapper Joost Ydtzen uit Kampen, bijvoorbeeld, zal vaker zijn toegepast: hij vervalste een briefje van de accijnsmeester om zo belastingvrij bier te kunnen inslaan. Soms leidde de controle op het distributiesysteem tot vervelende confrontaties. In 1542 kreeg Hillegont Willemdr, waardin in het *Poortje* aan de Middeldam, het aan de stok met de belastinginners. Ze had wijn ingekocht zonder bewijsteken daarvan te geven aan de dragers en zich daarna brutaal gedragen tegen de accijnsmeesters. De waardin kreeg een tijdelijk tapverbod opgelegd en moest twintig gulden betalen ten behoeve van de armen. Het stadsbestuur kon zulke fraude niet dulden, aangezien ‘daer om de principale incomste [van] dese stede gelegen zyn’.⁸⁷

De belastingen op de bier- en wijnconsumptie bleven in de zestiende eeuw van cruciaal belang voor de stadskas. In 1555, bijvoorbeeld, bracht de ‘grote accijns’ op wijn, bier en koren bijna 94.000 gulden in het laatje; zeventig procent daarvan kwam van de heffing op bier, de volksdrank die door alle leeftijden en in alle lagen van de bevolking werd gedronken. Met dit bedrag waren alle stedelijke uitgaven gedekt, de overige inkomsten (circa 27.000 gulden) dienden om het batig saldo te verhogen. Ook in andere steden, zoals Gent en Antwerpen, konden de inkomsten uit belaste dranken eenvoudigweg niet gemist worden.⁸⁸

Knoeien met de kannen

De overheidsbemoediging met het herbergwezen beperkte zich niet tot kwestie van de accijnsheffing. Andere wetgeving diende ertoe om te voorkomen dat de klant zich te kort gedaan voelde, en vooral ter wering van de onenigheid daarover. Zo verplichtte het stadsbestuur de herbergier tot het gebruiken van schenkgerei volgens geijkte maten. Tappers moesten hun gasten een volle mengel (1,2 liter) of halve mengel schenken in door ijkmeesters goedgekeurde en van het stadsmerk voorziene kannen. In 1492 schreef de stad voor welke maten kannen in iedere herberginventaris aanwezig moesten zijn: een

⁸⁴ Nationaal Archief, toegangnr. 3.03.01.01, inv.nr. 3550, f. 161, remissie 27-4-1541; Vrolijk, Doodslag, 74.

⁸⁵ Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 5, 125, 246-247; Speet, ‘Stad verstoppt’, 96-97; De Fremery, ‘Haven’, 23-111; Brouwer Ancher en Breen, ‘Doleantie’, 59-200, aldaar 193, n. 3.

⁸⁶ Op een totale ontvangst van ruim 200.000 gulden, zie: SAA, Archief 5014, inv.nr. 36, f. 1-2. Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 6, 52.

⁸⁷ SAA, Archief 5061, inv.nr. 567, f. 225v, d.d. 4-8-1542 [waardin *Poortje*]; f. 292, 11-1-1561 [Joost Ydtzen].

⁸⁸ Over Antwerpen en Amsterdam: ‘t Hart en Limberger, ‘Staatsmacht’. Over Gent: Elewaut, ‘Herberg’, 112-158, aldaar 112; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 5, 356.

mengel, halve mengel, vierendelen en half vierendelen – dus een achtste mengel (0,15 liter) als kleinste maat, vergelijkbaar met het huidige mini-flesje van bierbrouwer Heineken. De tinnen kannen waren voorzien van een maatstreep tot waar de tapper ze moest vullen. Klanten die bier of wijn geschonken kregen in ongeijkte kannen, mochten het pand verlaten, ‘sonder yet dairhoff te betalen’.⁸⁹

Veel hielp de regelgeving niet, want geknoei met de kannen was aan de orde van de dag. Bij een incidentele politieactie, in 1512, constateerde het stadsbestuur dat slechts weinig tappers zich hielden aan de wettelijk voorgeschreven inhoudsmaten. Binnenkort zou het gerecht een visitatieronde doen, welke waarschuwing bijna jaarlijks werd herhaald.⁹⁰ In 1517 volgde een beboeting van 59 tappers met ongeijkte kannen in huis.⁹¹ Op basis van hun namen is voor het eerst een beredeneerde schatting te maken van het totale aantal tapperijen en herbergen in Amsterdam. Gecombineerd met enkele geïdentificeerde herbergen uit andere bronnen, waarvan de uitbaters wel de goedgekeurde kannen bezaten, kende Amsterdam in deze periode tenminste honderd publieke drinkhuizen. Afgezet tegen het geschatte inwonertal van twaalfduizend in 1514 is de herbergdichtheid dan redelijk hoog te noemen: 1:120, dus één drinkhuis op 120 inwoners. Het gestegen economische, maritieme en politieke belang van de stad is terug te zien in het ruime aanbod van herbergen en kroegen.

Uit de lijst met veroordeelde tappers zijn persoonsnamen, herbergnamen en ook enkele locaties te herleiden. Opvallend is de veelzijdigheid van soorten drinkhuizen: naast grote herbergen van naam, zoals het *Poortje* aan de Middeldam en de *Ster* in de Warmoesstraat, waren er verschillende eenmanszaakjes te vinden. In het huis van ‘Smerige Outger’, die elders als messenmaker voorkomt, zal het tappen niet de hoofdnering zijn geweest. Enkele kroegen zaten op een hoek: ook toen al een populaire vestigingslocatie. In de Sint Jansstraat zaten er zelfs twee tegenover elkaar, op de hoek van de Warmoesstraat. Verderop in de Sint Jansstraat vond je nog een derde tapper, evenals in de Sint Annastraat en op de hoek van de Lange Niezel. Van de drinkhuizen waarvan de adressen bekend zijn, lag een groot deel dus in de directe nabijheid van de Warmoesstraat, in deze periode de belangrijkste straat van de stad. Slechts twee gelokaliseerde drinkhuizen zaten aan de ‘Nieuwe Zijde’, ten westen van de Amstel: één op de Haarlemmersluis en één in het gebouw van de Haarlemmerpoort. Laatstgenoemde waardin kon de gestrande reizigers opvangen, die ’s avonds voor een dichte poort kwamen te staan.

Tenminste 37 van de honderd geïdentificeerde tappers uit de vroege zestiende eeuw waren vrouwen, onder wie zeven weduwen. Zelfstandig handeldrijven was volgens een keur uit 1492 voor vrouwen verboden, uitgezonderd de lakenhandel (draperie) en ‘waerdinnen van der herberghen’.⁹² Zij mochten de herberg uitbaten, drank en proviand kopen en andere zaken doen die met het herbergbedrijf te maken hadden, zoals het indienen van declaraties bij de stedelijke thesaurie. De keur was slechts een bevestiging van de bestaande praktijk en veranderde weinig aan de positie van de vrouw in het herbergwezen: alleenstaande en gehuwde vrouwen achter de toog waren allerminst uitzonderlijk. Net zo min als in Engeland, Duitsland, Zwitserland en een Franse stad als Toulouse.⁹³

⁸⁹ Hermesdorf, *Herberg*, 135 [citaat].

⁹⁰ Ibidem, 134-136; Breen, *Rechtsbronnen*, 119 [1477], 287 [1494], 511 [1512].

⁹¹ SAA, Archief 5020, inv.nr. 7, f. 201v, keur 6-10-1517.

⁹² Breen, *Rechtsbronnen*, 262-263. Over de keur van 1492 en de onjuiste interpretatie ervan: Van den Heuvel, *Women*, 62-63, 72-73.

⁹³ In middeleeuws Montpellier waren slechts weinig onafhankelijke waardinnen. Kümin, *Drinking matters*, 50-51; Reyerson, *Art of the deal*, 88-89.

2 Overheidstaken

De verscheidenheid van de circa honderd publieke drinkhuizen uit de eerste helft van de zestiende eeuw was groot: van eenvoudig ingerichte tapperijen tot ruimer opgezette herenherbergen, die de eerbiedwaardige leden van het stadsbestuur tot hun klantenkring rekenden. Een armetierige tapper in een kelder kroeg op de Zeedijk had ogenschijnlijk weinig gemeen met de uitbater van een deftige herenherberg of een welvarende wijnkoper annex tapper. Toch was er een grote gemene deler: alle tappers verkochten alcoholische dranken voor kleinverbruik. Ook moesten zij allemaal gehoorzamen aan de stedelijke wetgeving, die verder ging dan het toezicht op de accijnzen en de gebruikte bierkannen. Het maatschappelijke leven van de Amsterdammers en hun buitenstedse bezoekers speelde zich immers grotendeels af in de drinkhuizen en de lokale overheid zag het als haar taak om excessen te voorkomen en het zakelijke en sociale contact in goede banen te leiden. Op hun beurt droegen de waarden hun steentje bij aan het veiligheidsbeleid en handelsverkeer van de stad.

Poorters en Romeinen

Niet iedereen kon zomaar tapper worden in het vroegmoderne Amsterdam. Alle tappers moesten ten eerste burger – ‘poorter’ – van Amsterdam zijn, want net als de ambachtsgilden was het herbergiersvak een ‘poortersnering’. Voor de stadsbestuurders was de opname tot burger en het laten afleggen van de bijbehorende eed een manier om zich van het vertrouwen van de waarden te garanderen. Ook konden zij hen dan strenger aanpakken als tappers dat vertrouwen schonden: meineed leverde altijd een aanzienlijke strafverzwaring op.⁹⁴ Tijdens de inburgeringceremonie zwoeren nieuwkomers trouw aan de landsheer en de stadsbestuurders en beloofden zij het gerecht op de hoogte te brengen van staatsgevaarlijke bijeenkomsten. Vechtpartijen, doodslagen en andere in hun drinkhuizen gepleegde strafbare feiten moesten de waarden beroepshalve melden, al werd die meldplicht pas laat in de zestiende eeuw expliciet op schrift gesteld.⁹⁵ Binnen twaalf uur na de geweldpleging moesten zij de namen van dader en slachtoffer schriftelijk doorgeven aan de schout. Gebeurde dat niet of te laat, dan kon justitie ingrijpen. Zo betaalde ‘het wijf van Clement Joestsz’ rond 1390 een boete wegens het ‘[ver]berghen van vechten’. Ze had een knokpartij in haar gelagkamer niet aangegeven bij de schout.⁹⁶

Vooraf bij additionele overlast, zoals vechtpartijen, heling of oneerbaar gedrag, controleerden de lokale autoriteiten of de betrokken herbergiers wel over het poorterschap beschikten. Zoals in 1505, toen de niet-poorters Jan van der Meer Boekbinder en zijn vrouw, Marytgen van Hoorn werden gearresteerd omdat zij herberg hielden. Bovendien hadden ze dubieuze logees in huis, die geld zouden hebben gestolen van de kooplieden ‘boven heure huuse’. Daarom moesten Jan en Marytgen – naast het betalen van een hoge boete – binnen een week hun biezen pakken en mochten ze nooit meer in Amsterdam terugkeren. Een jaar eerder, in 1504, was Nel, de vrouw van tapper Dirck van Woerden, al bestraft door de schepenen, ‘houdende herberch, tappende ende anders’ zonder burger te zijn. Bijkomend bezwaar was dat ze in haar herberg onderdak bood aan prostituees. Nel werd voor een jaar uit de stad verbannen.⁹⁷ Voor de stedelijke autoriteiten waren tappers zonder poorterschap pas werkelijk een probleem als ze overlast gaven of hun buurt ten schande waren.

Behalve poorter moesten Amsterdamse tappers vanaf 1536 ook lid zijn van het Romeinengilde. De naam van deze beroepsvereniging was een verbastering van ‘romenije’, een wijnsoort uit Bourgondië (romanie, of *romanée* in het Frans) die vooral als miswijn werd geschonken.⁹⁸ Aanvankelijk was het lidmaatschap van het gilde alleen voorbehouden aan wijnkopers. Dankzij een fundatie van een

⁹⁴ Vgl. bijvoorbeeld de bestraffing van korendrager Willem Cornelisz Boschman in 1568 na de troebelen, waarbij specifiek werd aangetekend dat zijn hulp aan de geuzen in strijd was met zijn poortereed en zijn ambtseed. Marcus, *Sententien*, 342, 344; Van Nierop, *Beeldenstorm*, 29, 142.

⁹⁵ Zie hoofdstuk 26 en de keur van 30-1-1591, artikel 17, afgedrukt in: *Handvesten*, 574. Over de aanbrengplicht in andere plaatsen in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden: Hermesdorf, *Herberg*, 218-223.

⁹⁶ Nationaal Archief, Archief van de Graven van Holland, toegangnr. 3.01.01, inv.nr. 2025, 13-12-1389 – 19-1-1391 en 26-4 – 16-12-1391.

⁹⁷ SAA, Archief 5020, inv.nr. 5, f. 79v, keur 10-11-1505; f. 84, 16-5-1506.

⁹⁸ *WNT* onder ‘Romein’; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 5, 160; zelfde auteur met Van Lennep, *Uithangtekens*, 127-128.

schatrijke lakenkoper⁹⁹ beschikten de ‘Romeinen’ sinds 1472 over een eigen altaar in de huidige Nieuwe Kerk, aan de zuidkant, tegen de pilaar van de Onze Lieve Vrouwekapel. Dagelijks om zeven uur ’s ochtends droeg de priester hier een mis op voor een klein gehoor van wijnkopers. Hun aantal bleek in 1536 echter te gering om de dagelijkse diensten te kunnen blijven financieren. De gildebijdragen waren onvoldoende en als oplossing werden ook de tappers en herbergiers in het gilde opgenomen. Het stadsbestuur gaf de nieuwe overliden – twee wijnkopers en twee tappers – meteen een taak: zij moesten erop toezien dat alle gildebroeders over het poorterschap beschikten. Weigeren de gildecontributie te betalen kon leiden tot het intrekken van de controlebriefjes bij het accijnskantoor: dan was tappen niet meer toegestaan en raakte de uitbater brodeloos. In de kerkelijke administratie is slechts de naam van één gildebroeder bewaard gebleven: Matthijs Jacobsz, die sinds 1551 jaarlijks zes gulden bijdroeg aan het memoriealtaar.¹⁰⁰ Negentien jaar later, in 1570, waren er meer dan driehonderd ‘Romeinen’, zo blijkt uit een opgave van de inkomsten, uitgaven en bezittingen van het gilde. Aangezien de beroepencombinatie wijnkoper-waard veelvuldig voorkwam en er slechts weinig gespecialiseerde wijnhandelaren waren, zullen dit merendeels tappers en herbergiers geweest zijn.¹⁰¹

Onder de bezittingen van het Romeinengilde waren vooral liturgische benodigdheden, zoals een zilveren kelk, een kazuifel en vijftien altaarkleden. De gildebroeders betaalden ieder zes stuivers intreegeld en waren jaarlijks tenminste 11,5 stuivers aan contributie kwijt. Hun uitgaven bestonden vooral uit het salaris van de priester, die evenals de gildeknecht en de wasvrouw op de loonlijst stond. Om de twee jaar kregen de pastoor en knecht ook een nieuw hoofddekseel vergoed. De totale kosten van het Romeinengilde (633 gulden) wogen in 1570 niet op tegen de baten (minder dan 200 gulden). Daarom vroegen de overliden aan het stadsbestuur of zij voortaan ook de brouwers en ‘bierbeschooiers’ (bierleveranciers) in hun gilde mochten opnemen. Deze kapitaalkrachtige beroepsgroepen zouden de gildekas flink kunnen spekken, maar het stadsbestuur weigerde, met onbekende motieven.¹⁰² De Alteratie van 1578 maakte abrupt een eind aan het zieltoegende bestaan van het Romeinengilde.

Gastrecht en ‘inliggen’

Verenigd in een gilde en als lid van de poortertij behoorden de waarden tot de ruggengraat van de Amsterdamse samenleving. Bovendien hadden zij het eerste contact met vreemde bezoekers, maar kenden ze ook de lokale bevolking – of in ieder geval hun buurtgenoten – van haver tot gort. Het stadsbestuur profiteerde van die banden met gevestigden en vreemdelingen door de herbergen en waarden in te zetten als verlengstuk van justitie. Vanwege het in omvang beperkte politie-, opsporings- en ambtenarenapparaat was hun assistentie meer dan welkom.¹⁰³ De hulp van de waarden was niet altijd actief en vrijwillig: hun beroep bracht grote verantwoordelijken met zich mee, waaraan zij zich moeilijk konden onttrekken. In 1413 eiste het stadsbestuur van Amsterdam bijvoorbeeld *‘[dat] ghien man en sal herberghen vreemde lude, rike of arme, hine wil se nemen up sijn lijff ende up sijn guet te verantwoirden, ist dat ment him vermaent’*.¹⁰⁴ Ook elders in middeleeuws Europa waren herbergiers persoonlijk aansprakelijk voor hun gasten en hun goederen. Volgens dit ‘gastrecht’¹⁰⁵ konden derden schulden van een gast verhalen op diens waard. In het handvest van Haarlem van 1245 was een dergelijk voorschrift opgenomen (*tenebitur respondere de pecunia*), evenals in de wetgeving van Alkmaar (1254). De Amsterdamse keur is uitgebreider, want hierbij gaat het niet alleen om bezittingen maar ook om het lijfelijk instaan voor daden van hun

⁹⁹ Jan die Wael Jacobsz, tevens medestichter van het Clarissenklooster in de Kalverstraat. Over zijn handelsactiviteiten: Ketner, *Handel*, 88.

¹⁰⁰ SAA, Archief 1377, inv. nrs. 14, 15; Van Dillen, *Bronnen bedrijfsleven*, deel 1, 115-116.

¹⁰¹ Evenals in Rotterdam, zie: Murray, ‘Wijnkoopers’, 71.

¹⁰² De brouwers hebben nooit een echt gilde gevormd, uitsluitend een college met vrijblijvend lidmaatschap, terwijl de bierbeschooiers pas in 1621 een eigen gilde kregen, zie: Breen, ‘Wijnhandel’ (1917) 152-155.

¹⁰³ Voor eenzelfde particuliere assistentie aan justitie in de Duitse landen, zie: Holenstein, *Policey*, 16-18.

¹⁰⁴ Breen, *Rechtsbronnen*, 21 [citaat]; Gelderblom, *Cities*, 58.

¹⁰⁵ Een verwarrende term, omdat het Duitse ‘Gastrecht’ ook staat voor een vlotte afwikkeling van rechtszaken waarin vreemdelingen gemoeid waren, zie: Hermesdorf, *Herberg*, 127; Deutschen Rechtswörterbuch, ingang Gastrecht [http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~cd2/drw/e/ga/stre/gastrecht.htm; geraadpleegd op 15-12-2014]; Peyer, *Gastfreundschaft*, xii.

gasten, dus zowel om burgerlijke als om strafrechtelijke verantwoordelijkheid. Voor Amsterdamse burgers die in zaken te kort waren gedaan, bood de wetgeving de zekerheid dat zij hun geld of bezittingen terugkregen. Voor vreemdelingen was het gastrecht een vorm van vertegenwoordiging, al was dat dan in negatieve zin.¹⁰⁶

Dezelfde keur uit 1413 vertelt ook veel over de praktijk van het ‘inliggen’. Het Amsterdamse gerecht of particuliere schuldeisers kon schuldenaren verplicht laten verblijven in een herberg, totdat deze hun schuld hadden voldaan. Justitie mocht ook onderling twistende partijen in een willekeurige herberg opsluiten, indien ze zelf geen huis hadden om het arrest uit te zitten. Tijdens deze gedwongen afkoelperiode bemiddelden vrienden en verwanten om tijdig een verzoening te bereiken, want pas daarna mochten de ruziemakers de herberg verlaten. Als dat langer dan drie weken duurde, dan hakten de schout en schepenen de knoop door en legden zij een zoen op. Waarden met schulden mochten in hun eigen herberg ‘inliggen’, wat zekere voordelen bood. In de loop van de zestiende eeuw verdween deze vorm van conflictbemiddeling, mede vanwege bedenkingen over de herberg als plaats van gedwongen verblijf. Civiele gijzeling in herbergen bleef echter bestaan, tot in de achttiende eeuw.¹⁰⁷

Registratieplicht

Waarden droegen ook hun steentje bij aan de registratie van vreemdelingen. Zoals gasten van hotels of campings tegenwoordig bij inschrijving een identificatiebewijs moeten tonen, zo dienden de herbergbezoekers vanaf de vijftiende eeuw tijdens onrustige perioden hun namen te laten registreren door hun waard. De eerste bewijzen voor die praktijk in Amsterdam dateren van 1481. Tijdens een bezoek in april van dat jaar maakte Maximiliaan van Oostenrijk, gehuwd met Maria van Bourgondië – de vorstin van de Nederlandse gewesten –, zich zorgen over de staat van de verdedigingswerken: de havenstad lag dichtbij het vijandelijke Utrecht en Gelre maar was niet ommuurd. Aangespoord door Maximiliaan liet het stadsbestuur beginnen met graafwerkzaamheden voor fortificatiewerken en vaardigde het een keur uit om de veiligheidssituatie te verbeteren. Deze wet bevatte ook de eerste registratieplicht voor herbergiers. Dagelijks moesten zij de schout of de voorzittende burgemeester op de hoogte brengen van hun aantallen gasten en aangeven wie het waren. Ook werden zij er nogmaals op gewezen dat ze met lijf en goed instonden voor gasten die de stad iets ‘mijdsdoen’. De registratieplicht was niet exclusief voor waarden, want ook gewone burgers moesten hun logees aanmelden bij het stadsbestuur. Ondanks de registratieplicht hadden zes illegalen zich in de stad kunnen verstoppen, maar ze werden aangehouden voordat ze de stadspoorten konden openen voor de vijand. Zonder pardon stuurde de stad nu ballingen en burgers uit Utrecht en Amersfoort de stad uit. Iedereen die gewoonlijk ‘slapers’ in zijn huis herbergde, moest hen eerst aanmelden. Personen uit vijandelijk gebied moesten zij onmiddellijk naar het gerecht brengen.

De komende jaren bleef het Amsterdamse vreemdelingenbeleid streng, zo blijkt uit een keur van 1483. Herbergiers evenmin als gewone burgers mochten vreemdelingen te logeren hebben zonder hen eerst te hebben voorgesteld aan de burgemeesters. Met consent mochten ze hen herbergen, maar bij weigering moesten ze hen ‘uuter stede doen gaen’.¹⁰⁸ Zo diende de waard dus als middeleeuwse ‘uitzettingsambtenaar’ van ongewenste vreemdelingen. Ook na voltooiing van de stadsmuur bleef Amsterdam – en vooral de nog niet ommuurde voorsteden – een kwetsbaar doelwit voor plunderende soldaten, rondreizende dievenbendes, brandstichters of andere onwelkome gasten. Gevoed door geruchten verscherpte het stadsbestuur de registratieplicht. Zo zouden twee ‘speckhalers off raubauten’ – bedelaars of dieven van het omliggende platteland – in Amsterdam verblijven. Degenen die hen huisvestten moesten hen aan het gerecht overleveren, of ze kregen zelf een lijfstraf opgelegd. In mei 1492 moesten alle inwoners laten registreren hoeveel vreemdelingen zij te logeren hadden. Vervolgens moesten zij beloven dat die geen kwaad in de zin hadden, anders konden de gasten binnen een dag vertrekken. Drie jaar later, in 1495, was het stadsbestuur met name bevreesd voor losgeslagen

¹⁰⁶ Hermesdorf, *Herberg*, 15-16, 54, 112, 115. Over de ‘Schutz- und Haftpflicht’ - bescherming en aansprakelijkheid - van de waard voor zijn gasten in Duitsland: Kachel, *Herberge*, 110-111.

¹⁰⁷ Zie hoofdstuk 26. Breen, *Rechtsbronnen*, 5-6; Hermesdorf, *Herberg*, 179-201, 211; Steyn, *Gijzeling*, 9-10; Gludemans, ‘*Om die wrake wille*’, 220-221, 224, 306.

¹⁰⁸ Breen, *Rechtsbronnen*, 158-159, 170-171, 185-186; Den Herder, ‘Der stede muragiën’, 96.

ruiterknechten. Waarden mochten hun onderdak bieden, maar ze moesten de soldaten binnen een dag laten identificeren. Enkele maanden later werd de registratieplicht uitgebreid tot alle vreemde gasten. Hun waarden moesten hen vermanen naar het schoutshuis te gaan, waar een klerk hun namen en herkomstplaatsen zou noteren. Gasten die hiervan op de hoogte waren, maar zich toch weigerden te melden, konden justitieel gestraft worden, evenals waarden die hun meldplicht verzaakten.¹⁰⁹ In 1504 werd het Amsterdamse vreemdelingenbeleid opnieuw verder aangescherpt. Niemand mocht de stad inkomen of uitgaan zonder een bewijs van toestemming van een stedelijke vertegenwoordiger, die daartoe wederom kantoor hield in het schoutshuis. Vreemdelingen die wensten te overnachten, moesten bij hem de namen van hun herberg en waard opgeven. Waarden op hun beurt mochten niemand te logeren hebben die niet was ingeschreven. Tot een half uur na sluiting van de poorten konden zij hun gasten komen inschrijven. Uit vrees voor plunderende troepen van Gelre werd de keur op 24 juli 1507 herhaald. Nu vond de registratie plaats ten huize van Aechte, de weduwe van Jacob Willemsz, vermoedelijk een waardin in de Warmoesstraat; in volgende keuren bij een geldwisselaar en een apotheker. Als registratiebewijs kregen de vreemdelingen van de schout een ‘paspoort’ mee, waarin vermeld stond in welke herberg zij logeerden. Uit twee keuren (1507, 1508) blijkt dat de herbergiers in de praktijk niet met hun gasten langskwamen, maar iedere avond een lijst met de namen van al hun logees overbrachten naar het registratiekantoor, waar een klerk de gegevens overnam. Dit is tevens een aanwijzing voor het opleidingsniveau van de herbergiers: ze moesten kunnen lezen en schrijven.¹¹⁰

De registratieplicht van herberggasten gold ook in andere Europese steden, zoals Straatsburg en Venetië. In zeventiende-eeuws Lyon verstrekten wachters in de stadspoort briefjes aan bezoekers met de naam van hun herberg; in Genève gebeurde dat pas na een scherp verhoor over nationaliteit, kerkelijke gezindte, leeftijd en sociale status. Zonder dit document kreeg een reiziger in de stad geen onderdak in de Zwitserse stad. Herbergiers moesten hun gastenlijsten dagelijks inleveren.¹¹¹ In Keulen controleerden politieagenten geregeld of er geen ongewenste of onbekende vreemdelingen in de herbergen verbleven¹¹², maar de Amsterdamse overheid liet de registratiekeur slechts sporadisch naleven. Twee waardinnen en één waard hadden in 1507 nagelaten hun gastenlijst in te leveren. Zij werden bestraft met een kleine boete, omdat het hun eerste overtreding was. Een jaar later had Claas van de Psalm voor de tweede maal zijn gasten niet aangegeven; de recidivist betaalde drie gulden boete. Later datzelfde jaar (1508) werd een groep van veertien waarden en particulieren op het matje geroepen, omdat ze hun gasten niet hadden aangemeld. Ze moesten allemaal een boete betalen. Een interessante toevoeging op de Amsterdamse registratiewetgeving volgde in een keur uit 1511: herbergiers – ‘houdende slapers omme ghelt’ – moesten hun gasten dagelijks komen inschrijven bij de schout en werkloze gasten mochten niet langer dan twee dagen blijven logeren. In januari 1512 was de angst voor intern verraad en een aanval van Gelre zo groot dat vreemdelingen tijdelijk hun herberg niet mochten verlaten. De drastische maatregel bood weinig soelaas, want het grootste gevaar kwam van buitenaf: Gelderse troepen wisten het buitengebied de Lastage in brand te steken waarbij de vloot en scheepswerven daar aanzienlijke schade opliepen.¹¹³ Het alarmerende bericht in 1527 dat de troepen van de hertog van Gelre in aantocht waren, noopte het stadsbestuur dan ook tot nog strengere wetgeving dan voorheen. De herbergen aan de stadsmuur en in de talloze ‘slopsteegjes’ mochten helemaal geen logies meer bieden aan vreemdelingen, uit angst voor insluipers. De overige herbergiers moesten hun slaapgasten laten inschrijven bij Cornelis Plemp, zelf eveneens herbergier. Plemp was gemachtigd om paspoorten ‘op den duim’ af te geven: de indruk van zijn duim diende als herkenningsteken en bewijs van authenticiteit. Desondanks had Jan Jansz van Monnikendam in deze

¹⁰⁹ Breen, *Rechtsbronnen*, 267, 310-311, 414; Hermesdorf, *Herberg*, 223-227.

¹¹⁰ Voor Amsterdam zijn helaas geen gastenlijsten overgeleverd vóór 1792 (SAA, Archief 5033, inv.nr. 52, ‘Vreemdelingenboek’ met vergunning tot tijdelijk verblijf aan Franse bezoekers). Voor Gent bestaat nog slechts een formulier uit 1794 (Elewaut, ‘Herberg’, 144) en voor Venetië twee korte fragmenten van registratielijsten uit de 16de eeuw (vriendelijke mededeling van Rosa Salzberg). Over identificatie tijdens de periode van de Republiek: Looijesteijn en Van Leeuwen, ‘Identity’, 10.

¹¹¹ Frank-van Westrienen, *De groote tour*, 99, 103-104; Salzberg, ‘Controlling’.

¹¹² Peyer, *Gastfreundschaft*, 237-238.

¹¹³ SAA, Archief 5020, inv.nr. 5, f. 91V, d.d. 31-10-1507; f. 95v, 6-1-1508; f. 104-104v, 2-10-1508; Breen, *Rechtsbronnen*, 435, 437, 448, 451-452, 484-485, 493, 505.

periode toch gasten geherbergd zonder deze aan te geven. Daarom was hij tweemaal persoonlijk opgeroepen door het gerecht, maar hij kwam zelf niet opdagen en stuurde beide keren 'syn wyff'.¹¹⁴

Zodra het gevaar weer was geweken, verslaptte de interesse van de overheid in de herberggasten. Bij nieuwe dreigingen moesten de waarden weer dagelijks de lijsten met hun slapers inleveren. De afgifte van de paspoorten door de herbergier Plemp hervatte weer gedurende de inval van de Deense koning Christiaan II, in 1531, en tijdens de religieuze spanningen van 1534-1535. De registratie- en identificatiemaatregelen werden in die laatste periode opnieuw strenger: in verschillende keuren waarschuwde de overheid herbergiers en particulieren om geen dopers te huisvesten, zonder daarbij te vermelden waaraan ze die dan konden herkennen. Gezien de frequente herhaling hadden de keuren weinig effect. Na geruchten over een mogelijke aanslag op de stad moesten de waarden en waardinnen in september 1534 tijdelijk weer persoonlijk langskomen met hun gasten. Herbergiers van de Oude Zijde moesten zich daartoe melden bij een geldwisselaar, terwijl die van de Nieuwe Zijde in de herberg van Plemp terecht konden.¹¹⁵ Bovendien werd de avondklok voor vreemdelingen opnieuw ingesteld, evenals een verbod op het dragen van lange messen.

Na het Wederdopersoproer van 10 mei 1535, de gewelddadig neergeslagen staatsgreep van de radicale dopers, zijn enkele Amsterdammers veroordeeld wegens het huisvesten van dopers. Vermoedelijk waren dit grotendeels particulieren en geen herbergiers. Voor de overheid was het lastig te bewijzen of de verdachten wisten wat voor vlees zij in de kuip hadden. Dikwijls kenden zij de religieuze gezindheid van hun gasten niet, aangezien de dopers die uit lijfsbehoud hardnekkig geheim hielden. Toen de koopman-herbergier Jacob Lucasz in 1534 na enige tijd ontdekte dat een van zijn logees een doperse voorganger was, stuurde hij hem terstond weg.¹¹⁶ Ondanks het risico van een gerechtelijke dwaling hebben de autoriteiten verschillende particuliere of professionele logementhouders verbannen. Een zwaarder lot trof een moeder en haar zoon die een doperse leider hadden gehuisvest en geholpen: ze werden naast elkaar opgehangen, in de deuropening van hun eigen huis. Opvallend genoeg kon het brein achter de aanslag van 1535, Jan van Geel uit Deventer, samen met zijn secundant zonder problemen in een herberg verblijven waar ook het stadsbestuur graag dineerde: de *Wijngaard* (vermoedelijk de naamgever van het latere Wijngaardstraatje bij de Warmoesstraat). Van Geels signalement was genoegzaam bekend, al had hij zich vermomd als koopman en zich ingeschreven onder een valse naam.¹¹⁷ De registratieplicht van vreemdelingen bleek kinderlijk eenvoudig te omzeilen, met of zonder medewerking van de herbergiers. De meeste aanhangers van de nieuwe religie ontmoetten elkaar echter in de particuliere woningen van geloofsgenoten. Ondergronds bleven bijvoorbeeld de sacramentariërs bijeenkomen om geloofspunten te bespreken en de Bijbel te verklaren, maar ze hielden zich voortaan stil. Het ontbrak de landsoverheid aan een centraal repressief staatsapparaat om de plakkatens tot de letter toe na te leven, al konden er in Amsterdam tussen 1535 en 1553 dankzij verklikkers enkele massale arrestaties plaatsvinden, waarna 85 dissidenten ter dood zijn veroordeeld.¹¹⁸

Waterdicht was de toegangscontrole in Amsterdam niet. Zo kwamen de leden van het Edelenverbond vermoedelijk in de stad bijeen op locaties, die ze uit veiligheidsoverwegingen niet aan de grote klok hingen; in hun correspondentie gaven ze opzettelijk verkeerde tijden en plaatsen op.¹¹⁹ De 'grote geus' Hendrik van Brederode kon in mei 1566 nog openlijk dineren in de *Prins van Oranje*, het stamlokaal van de stedelijke regenten op de Dam. Na de Beeldenstorm (1566) en de daaropvolgende burgerlijke verzetsbeweging ging het aan de koning loyale stadsbestuur vanwege de 'periculoos tijd' een stringent vreemdelingenbeleid voeren.¹²⁰ In 1567 verscheen Brederode echter opnieuw in de stad om de opstand tegen het centrale gezag verder uit te bouwen. Verstoep in een roeiboortje werd hij de stad in gesmokkeld, terwijl zijn vrouw een paar dagen later verkleed als boerin volgde. Eenmaal binnen

¹¹⁴ SAA, Archief 5020, inv.nr. 7, f. 249v, 15-5-1528. Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 76-77.

¹¹⁵ Vanaf 10-12-1534 werd de afgifte van paspoorten gedaan door Hendrik Pietersz Haring, een broer van een burgemeester, in huis de *Gulden Ploeg* in de Warmoesstraat (huidig nr. 70), zie: Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 260.

¹¹⁶ Uiteraard is het ook mogelijk dat de wederdopersleider (Jacob van Campen) zijn waard een akelig lot wilde sparen. *DAN*, deel 5, 155-156.

¹¹⁷ Grosheide, *Bijdrage*, 22-25, 63-64; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 252-253, 260-264; Hell, 'Vrede verstoord', 94.

¹¹⁸ Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 384; Jansen, *Kroeg*, 84-86; Van Nierop, 'Eenheid verbroken', 357.

¹¹⁹ Bakhuizen van den Brink, *Studiën*, 188, n. 1.

¹²⁰ Van Nierop, 'Wonderjaar', 451-481, 501-502.

lieten zij alle geheimzinnigheid varen en verbleven zij openlijk in de herberg *Engelenborg* in de Warmoesstraat. 's Avonds bewaakte een honderdtal mannen zijn herberg en de burgemeester wisten dat gewapend ingrijpen tot een bloedige burgeroorlog zou leiden, omdat Brederode steun genoot van een deel van de bevolking. Ook de waard, Cornelis Loufsz, was een aanhanger van Brederode maar hij zag evenzeer commerciële mogelijkheden. Hij voorzag de heer en zijn gasten van ontzagwekkende hoeveelheden voedsel en drank en verleende hand en spandiensten aan Brederode: zo vroeg hij het stadsbestuur toestemming om vier van diens dienaren te paard binnen te laten.¹²¹ Noch het stadsbestuur, noch de door de landvoogdes afgevaardigde secretaris Jacques de la Torre konden de geuzen doen vertrekken. Als vertegenwoordiger van het landsheerlijke gezag logeerde De la Torre in herenherberg de *Prins*, maar hij was er niet veilig voor Brederodes aanhangers. Een groep edelen en burgers nam de secretaris in zijn herbergkamer in gijzeling en doorzocht zijn papieren.¹²²

Met het vertrek van Brederode en de komst van Alva in 1567 namen de meeste gereformeerden en burgers die zich hadden bemoeid met de troebelen de wijk. Ze vluchtten naar ballingsorden als het Oost-Friese Emden. Het stadsbestuur probeerde de ballingen buiten Amsterdam te houden, ook na het generaal pardon van 1570. Toch waren er tussen 1568 en 1578 – de periode waarin Amsterdam koningsgezind bleef – verschillende geuzen in en om de stad. Zoals Simon Pietersz Top, die in 1570 in een herberg buiten de poorten zou hebben geprobeerd een familielid geld af te persen. Top werd gearresteerd, evenals de herbergier Jan Douwes, die in 1571 buiten de Haarlemmerpoort volk ronselde voor de rebellenleider Willem van Oranje. Het buitengebied viel duidelijk minder goed te controleren, maar ballingen slaagden er ook in om in het geheim terug de stad in te komen, ondanks het aangescherpte toelatingsbeleid. Ook de correspondentie met de geuzen in ballingschap bleef op peil.¹²³ Terwijl het omliggende Holland vanaf 1572 stad voor stad overging naar het kamp van de opstandelingen, bleef Amsterdam nog zes jaar lang onder koningsgezind bestuur staan. Vreemdelingen waren verdacht in deze tijd waarin het gonsde van de geruchten over aanslagen en complotten. In juni 1572 moesten alle mannelijke vreemdelingen binnen vier dagen een eed van trouw afleggen aan koning en stadsbestuur; weigeraars konden lijfstraffen krijgen. Ondanks alle dreigementen verzuimden velen de loyaliteitseed af te leggen. Op 1 juli dreigde de magistraat daarom met gerechtelijke vervolging, indien zij de stad niet zouden verlaten. Een dag later moesten de poorters thuisblijven en alle vreemdelingen zich op de Dam verzamelen, waarna er huiszoekingen plaatsvonden. Zelfs met deze actie kon het stadsbestuur niet alle ongewenste personen uit Amsterdam krijgen, maar het veiligheidsbeleid was wel effectief: pas in 1578 viel de omsingelde stad in handen van de geuzen.¹²⁴

Doorgeefluik van overheidsinformatie

Een andere overheidstaak van de Amsterdamse waarden was het informeren van vreemdelingen over lokale bepalingen. Wetgeving op het gebied van veiligheid en koophandel moesten zij doorgeven aan hun gasten, zodat deze zich aan het geldende recht zouden houden. Volgens Hermesdorf leek de waard hierdoor wel een 'wandeling "staatsblad" voor vreemdelingen' te zijn geworden.¹²⁵ Deels gebeurde dat informeren door het plaatsen van borden in de herberg of opschriften aan de gevel, met bijvoorbeeld de tarieven voor het paalgeld erop. De kennisoverdracht vond ook mondeling plaats, door de waard en waardin. Vanwege de beveiliging van de koopvaardij en haringvisserij werd in 1478 bijvoorbeeld een vloot uitgerust, waartoe over schepen en ladingen 'pondgeld' werd geheven. Zodra een vreemde schipper in zijn Amsterdamse herberg was neergestreken, dan moest de 'wairt off waerdinne' hem informeren over deze nieuwe heffing. Voordat de scheepslading gelost kon worden, moest het pondgeld betaald worden, in een kantoor van de ontvanger bij de Warmoesstraatpoort (later: Sint

¹²¹ Een groep sympathiserende edelen logeerde op eigen kosten bij burgers. Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 6, 132, 164-170; Scheltema, *Brederode*, 11, 43-45, 51.

¹²² Wagenaar (*Amsterdam*, deel 1, 300) schrijft per abuis dat De la Torres herberg (de *Prins*) werd bewaakt door honderd man. Van Nierop, *Beeldenstorm*, 94, n. 39; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 6, 168, 173; Scheltema, *Brederode*, 60-62.

¹²³ SAA, Archief 5061, inv.nr. 273, f. 287v-288; Deen, Moorddam, 103, 113-114, 116-118.

¹²⁴ SAA, Archief 5020, inv.nr. 10, keuren d.d. 21-6-1572; 25-6-1572 en 1-7-1572 (f. 65-67); Van Nierop, *Foute Amsterdam*, 16-17.

¹²⁵ Hermesdorf, *Herberg*, 121-122.

Olofspoot). Waarden die hun gasten hiervan niet ‘met ernst’ op de hoogte hadden gebracht, konden bestraft worden met een hoge boete. De schipper ging in dat geval vrijuit.¹²⁶

Andere overheidsbepalingen kwamen ten goede aan de veiligheid in de herberg en het lijfsbehoud van de waard en het overige herbergpersoneel. Zo was het dragen van harnas, bogen, lange messen en ander wapentuig in 1477 verboden, behalve voor overheidsdienaren. In 1492 en 1494 volgde er specifieke wapenverboden voor vreemdelingen: zij mochten geen lange messen aan hun zijde of wapentuig in de hand dragen, behalve tijdens het loopje van de stadspoort naar hun herberg en terug. In de herberg moesten zij het wapentuig afgeven. Opnieuw hadden de waarden de schone taak om hun gasten hierover te informeren, anders draaiden zij zelf op voor de strafbepaling: confiscatie van het wapen. Bij herhaling van deze keur (1496) werd de informatieplicht van de herbergier weggelaten; bovendien kon de vreemdeling ontheffing van het wapenverbod vragen aan de schout. Als onderdeel van het strengere vreemdelingenbeleid is de wapenkeur in 1510 en 1517 herhaald. Nalatige herbergiers konden nu van de rechter een hogere straf opgelegd krijgen, om een voorbeeld te stellen.¹²⁷

Een andere keur reguleerde de betaling van het gelag in de herberg. Waarden lieten klanten die niet konden betalen dikwijls een kledingstuk achterlaten als onderpand. Als de poffer dan niet kwam betalen, ging de jas of buis naar de lommerd. Hierover ontstond dikwijls twist, soms uitmondend in schelden, handgemeen of erger. Het stadsbestuur droeg herbergiers daarom herhaaldelijk op om slechts contant geld te accepteren of om anders ‘op hoere [hun] geloeff tappen’, dus op de blauwe ogen van de klant met de lege beurs.¹²⁸ In de dagelijkse herbergpraktijk bleven poffers hun kledingstukken achterlaten, met alle gewelddadige gevolgen van dien.

Brandpreventie en openingstijden

Naast hun aandeel in de registratie van vreemdelingen en de voorlichting aan hun klanten hadden herbergiers verantwoordelijkheden op het gebied van brandpreventie. In 1452 was de stad zwaar geschonden door een hevige brand: twee derde van de grotendeels houten huizen en kloostergoederen was hierbij in de as gelegd. Voortaan waren rieten daken verboden en moesten huiseigenaren de zijkanten van hun panden met baksteen bekleden, al bleek dat in de praktijk lang niet altijd te gebeuren.¹²⁹ Ook herbergiers moesten hun steentje bijdragen aan de brandveiligheid, zo luidde een keur uit 1459. Zij dienden hun gastenkamer te voorzien van veilige kaarsenhouders: ‘een yseren pan [...] mit een yseren ro[e]de van een ellen lange’. Nalatige waarden kregen een boete van drie gulden. Desondanks bleef het brandgevaar aanwezig in de nog grotendeels houten herbergpanden. In 1507 was Baerte, waardin van de *Klok*, onzorgvuldig omgesprongen met vuur, zodat er brand in haar huis was ontstaan. Ze verzuimde deze brand te melden aan het stadsbestuur, hoewel zij daartoe wettelijk verplicht was. Aangezien Baerte dagelijks ‘sorchlijck regiment hout binnen heuren huys daer gescapen is vele quaets ende groot pericule van brande’ kreeg zij een hoge straf opgelegd. Ze moest een boete van tien gulden betalen of ze zou voor eeuwig verbannen worden.¹³⁰

Tussen de regels door leert de brandkeur van 1459 iets over de slaapvertrekken in de vijftiende-eeuwse Amsterdamse herberg. Er is daarin sprake van slechts één kamer, ‘dair hair gasten slapen’.¹³¹ Zoals ook elders in Europa gebruikelijk was, verbleven de herberggasten in Amsterdam mogelijk samen op één kamer en sliepen zij soms in één bed, ook al waren zij geen familie van elkaar.¹³² De term ‘slaapzaal’ lijkt voor het vroegmoderne herberglogement meer van toepassing te zijn dan ‘hotelkamer’. Zo konden de gasten van een Brugse waard aan het eind van de veertiende eeuw kiezen uit een aantal

¹²⁶ Breen, *Rechtsbronnen*, 132-133; Hermesdorf, *Herberg*, 121-122.

¹²⁷ In Utrecht gold eveneens een wapenverbod in de herberg en was de waard verplicht zijn gasten hiervan op de hoogte te stellen. Berents, *Misdaad*, 76. Breen, *Rechtsbronnen*, 266, 299, 318, 484-485; Vrolijk, *Doodslag*, 66-67.

¹²⁸ Vgl. de regelgeving in Augsburg, waar kredietverlening eveneens op eigen risico van de waard was en kon leiden tot het gewelddadig afnemen van mes of mantel, zie: Tlusty, *Bacchus*, 192-194. Van Dillen, *Bronnen bedrijfsleven*, deel 1, 200.

¹²⁹ De ‘verstening’ van Amsterdam zou pas goed op gang komen vanaf het keizerlijke bevel van Karel V (1521), zie: Van Tussenbroek, ‘Voor de grote uitleg’, 5-7.

¹³⁰ SAA, Archief 5020, keurboek B, f. 92v, d.d. 6-11-1507.

¹³¹ Breen, *Rechtsbronnen*, 56. Hermesdorf dateert de keur per abuis op 1413 (*Herberg*, 124-126).

¹³² Zoals op de miniatuur uit Boccaccio’s *Decamerone*, afgebeeld in: Frugoni, *A day in a medieval city*, 176-177; Hermesdorf, *Herberg*, 123. Tot in de achttiende eeuw deelden reizigers kamers en bedden, zie: hoofdstuk 34.

vertrekken, waarin één tot acht bedden stonden.¹³³ Met slechts één gastenkamer waren vijftiende-eeuwse Amsterdamse herbergen bescheiden bedrijven, al waren er – zeker later – ook zaken met meer vertrekken. Duidelijk onderscheid tussen een gewoon particulier woonhuis en een commerciële herberg was lastig te maken: aan de buitenkant zal slechts de reclame op een wapenbord of gevelsteen het verschil hebben gemaakt. Over de karige inrichting van een kleine tapperij licht een keur uit 1544 een tipje van de sluier op: sommige tappers gebruikten afgezaagde biertonnen als spoelbakken, en ongetwijfeld ook als stoelen, tafels en speelborden, zoals in de zeventiende eeuw nog steeds gebeurde.¹³⁴

Al vroeg bemoeide de stedelijke overheid zich ook met de buitenverlichting van publieke drinkhuizen. Tot ver in de zeventiende eeuw was Amsterdam na zonsondergang in duisternis gehuld, omdat vaste straatlantaarns ontbraken en ook de huizen schaars waren verlicht. In geval van nood – bij het luiden van de torenklokken – moesten alle burgers een lantaarn met tenminste één kaars voor hun huis hangen, maar op gewone avonden was het aardedonker, behoudens de flakkerende offerlichtjes die nissen met heiligenbeelden beschenen. De duisternis werkte in het voordeel van het dievengilde. Ter voorkoming van anonieme straatroven en andere criminaliteit was gezichtsbedekkende kleding verboden en moest iedereen na het luiden van de ‘boevenklok’ – na negen uur ’s avonds – met een lantaarn over straat. De duisternis bleef een gevaarlijke vijand. Buitenlandse bezoekers die de stad nog niet goed kenden, liepen een verhoogd risico om in het grachtenwater te belanden, zeker als zij ’s nachts met een slok op over de smalle kades zwalkten. Zo ging de dienaar van een Engelse heer in 1560 na afloop van de maaltijd in zijn herberg nog even uit wandelen. Ruim een week later werd zijn ontzielde lichaam aangetroffen in het water van het Damrak.¹³⁵

Vroeg invallende duisternis noopte de stedelijke overheid tot extra maatregelen. En de herbergiers konden hierbij van dienst zijn. Medio november 1556, dus in de donkere wintermaanden, werden zij verplicht vanaf vijf uur ’s middags tot het luiden van de boevenklok een lantaarn op te hangen, boven de toegangsdeur van hun herberg. De verlichting moest blijven hangen tot Maria-Lichtmis, op 2 februari. Nalatigheid werd bestraft met een geldboete. Voortaan waren de tientallen stedelijke herbergen bakens van licht in de duisternis, hoewel niet iedereen zich eraan hield want ook deze keur moest verschillende keren worden herhaald.¹³⁶ Als gevolg van nachtelijke overlast, zoals gelal, ingegooide vensters en vechtpartijen, vond het stadsbestuur ook de instelling van een sluitingstijd voor drinkhuizen noodzakelijk. In 1480 werd die op tien uur ’s avonds gesteld, een uur na het luiden van de nachtklok.¹³⁷ Waarden die deze ‘sluitingstijdenwet’ overtraden, kregen strengere straffen in het vooruitzicht gesteld dan in andere Hollandse steden: zij mochten nooit meer tappen en moesten 25.000 stenen bijdragen aan publieke werken. De schout zou toezien op naleving van de sluitingstijden. De strenge wetgeving bleek onwerkbaar, zodat twee jaar later, in 1482, een nieuwe sanctie werd bekendgemaakt. Tappen na tien kon voortaan een boete van tien gulden opleveren. Ook late klanten konden nu een financiële straf verwachten: drie gulden of het dubbele en gerechtelijke correctie als ze iemand gedwongen hadden zo laat nog te tappen. De waard ging in dat laatste geval vrijuit.¹³⁸

Naast de vastgestelde sluitingstijd kondigde het stadsbestuur ook tijdelijke tapverboden af op speciale dagen. Dit ter voorkoming van liederlijkheid tijdens religieuze hoogtijdagen, zoals de processieomgang, de zondagse hoogmis of de kerstnacht. Vooral de collectieve drinkgelagen van het ‘droncke-ghilde’, een vereniging van drinkebroers, en de onbehouwen manier waarop zij geld inzamelden waren een doorn in het oog van de autoriteiten. Op de dag voor Vastenavond liepen de leden van enkele beroepsverenigingen – met name binnenvaartschippers en dragers – gewapend met lange stokken en

¹³³ Van Houtte, ‘Makelaars’, 179, n. 2.

¹³⁴ Van Dillen, *Bronnen bedrijfsleven*, deel 1, 169. Ook de Brugse herbergen waren klein en karig van inrichting: Van Houtte, ‘Makelaars’, 178-179. In de pioniersfase van Noord-Amerika was het gebruik van biertonnen als kroegmeubilair nog gewoon: volgens Amerikaanse lexicografen verklaart dit de uitdrukking ‘*cash on the barrelhead*’.

¹³⁵ Breen, *Rechtsbronnen*, 152, 254; Jüngen, God betert, 60.

¹³⁶ Van Dillen, *Bronnen bedrijfsleven*, deel 1, 249-250; Lesger, *Winkellandschap*, 39.

¹³⁷ Tot 1704 moesten de kroegen in Gent sluiten bij het vallen van de avond; daarna om 21.15 uur. Ook in Duitse herbergen en taveernes waren de begintijden vrij maar was sluiting tijdens de *Polizeistunde* verplicht vanaf acht of vanaf tien uur ’s avonds. Kachel, *Herberge*, 130; Elewaut, ‘Herberg’, 117-118.

¹³⁸ Breen, *Rechtsbronnen*, 173, 177; Hermesdorf, *Herberg*, 159-161.

messen en met gezichtsbedekking op langs de straten om ‘de goede burgers’ geld af te troggelen. Landsheer Filips gaf in 1495 het lokale bestuur de opdracht om deze ‘dronkengildebroers’ tegen te gaan. Toch bleven de drinkavondjes en inzamelingsacties van de gezelligheidsverenigingen voortduren, want drie jaar later volgde een uitvoerige keur. Zowel de burgers als de vreemde bezoekers ondervonden grote hinder van de drinkebroers, zodat hun verenigingen voortaan geheel werden verboden. De vele herhalingen van de verbodsbepalingen op de dronkengilden en het tappen op heilige dagen in de zestiende eeuw doen vermoeden dat ook dit een verloren strijd was. Het opvallend hoge aantal doodslagen tijdens de wereldlijke en kerkelijke feestdagen ondersteunt die gedachte.¹³⁹

¹³⁹ Breen, *Rechtsbronnen*, 19, 341-343, 430, 484; Boomgaard, *Misdaad*, 136-138; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 3, 286.

3 ‘Oneerlijke’ zaken

De uitbaters van ‘eerlijke’ drinkhuizen werkten nauw samen met de stedelijke overheid, gehoorzaamden aan de wetgeving of voldeden tenminste aan hun burgerplicht. Geheel anders ging het eraan toe in de ‘oneerlycke’, ‘quade’ of ‘lichte’ herbergen van de stad. Daarbij ging het niet alleen om gokken, prostitutie en ander onzedelijk gedrag; ook de aanwezigheid van vagebonden, vechtersbazen, ballingen en andere marginalen kon voldoende zijn om het predicaat ‘oneerlijk’ te krijgen.¹⁴⁰ Aan de onderkant van het herbergwezen telde Amsterdam al vroeg tientallen morsige kroegjes, illegale speelholen en openbare of heimelijke bordelen. De lokale overheid reageerde hierop met een mengelmoes aan beleidsmaatregelen, vooral gericht op isolatie van de oneerlijke herbergen. Met name bordelen moesten buiten het zicht blijven van bezoekers en brave burgers.

Zonden in de stoven

In een drukke havenstad als Amsterdam was prostitutie onvermijdelijk en dienden drinkhuizen als dekmantel voor de betaalde liefde. In de stedelijke rechtspleging en wetgeving draaide het vooral om de beteugeling ervan: uitroeien van het oudste beroep ter wereld was een onwenselijke zaak, zo wisten de autoriteiten op gezag van zwaargewichten als kerkvader Augustinus en Thomas van Aquino. Het ‘noodzakelijk kwaad’ was toegestaan onder door de overheid bepaalde voorwaarden. Dat beleid zou voortduren tot de overgang naar het protestantisme in 1578, toen het bestuur een actiever vervolgingsbeleid ging voeren.¹⁴¹ De overheidsregulering was vooral gericht op het zuiver houden van de nette buurten. Net als in andere Europese steden wees de overheid aparte ‘gedoogzones’ aan; daarbuiten was prostitutie strafbaar. In of vóór 1413, bijvoorbeeld, verbood het stadsbestuur het houden van bordelen, behalve op de Oudezijds Achterburgwal, dus aan de rand van de toenmalige stad. Buiten de Regulierspoort, ter hoogte van de huidige Nieuwe Spiegelstraat, was oneerbaar gedrag eveneens toegestaan, getuige ook de latere naam ‘Hoerenpad’.¹⁴²

Een aparte categorie publieke huizen waarover in de verbodskeur van 1413 werd gerept waren de ‘stoven’. Hiermee kan het stadsbestuur – zoals later ook Erasmus – hebben verwezen naar gelagkamers van drinkhuizen, maar ook naar de indertijd populaire publieke badhuizen. Die badhuizen bevatten kleedruimtes, een oven en een ‘sauna’. Bezoekers konden er een stoombad, dampbad of een – prijziger – warmwaterbad in een badkuip nemen, hun haar laten wassen en zich laten scheren. Een stoof was een gezondheidscentrum avant la lettre, waarin de klanten ook medische ingrepen konden laten verrichten, zoals aderlatingen, wondbehandeling en beenbreuken. Verschillende badhuisbazen waren daarom ook chirurgijn. De stoven stonden onder toezicht van de lokale overheid en waren als ontmoetingsplaats ‘even belangrijk [...] als markten en herbergen’.¹⁴³ Geen van beide soorten stoven waren bordelen, maar omdat zowel mannen als vrouwen er toegang toe hadden en er ook kon worden geslapen, genoten de badhuizen een bedenkelijke reputatie, zelfs tot ver over de landsgrenzen. In de keur van 1413 maakte het stadsbestuur zich zorgen over de ‘confuselijke maren [verhalen] ende smadeliker woirde [woorden]’ in de eigen stad maar ook in ‘verre buten in vreemden landen’ over ontuchtige daden die in de stoven zouden plaatsvinden.¹⁴⁴ Gemengd bezoek was voortaan verboden, uitgezonderd de dienstmeisjes die er werkten. Zowel de uitbater als de klanten van de stoven konden een boete krijgen als er toch gemengde samenkomsten waren.

Souteneurschap was aanvankelijk geheel verboden in Amsterdam. Overtreders van dit verbod konden zelfs de doodstraf krijgen, totdat in 1466 de dienaren van de schout officieel toestemming

¹⁴⁰ Hermesdorf, *Herberg*, 251-252.

¹⁴¹ Ook in katholiek Europa kwam in de zestiende eeuw een einde aan de regulering van prostitutie. Zo verbood de Franse overheid in 1561 alle bordelen, evenals de Spaanse koning in 1623. Van de Pol, *Hoerdom*, 156-157; Groen, ‘Lichte wijven’; Boomgaard, *Misdaad*, 128.

¹⁴² De Melker, *Metamorfose*, 166; Muller, ‘Straatnamen’, 149. Vgl. Van de Pol (*Hoerdom*, 153).

¹⁴³ Met dank aan Fabiola van Dam, die een dissertatie voorbereidde over de badhuizen. Voor het bestaan van badstoven in Amsterdam zijn, behoudens de keur van 1413, geen verdere aanwijzing gevonden. *WNT*-lemma ‘Stove’; Van Dam, ‘Hellebad’, 78 [citaat].

¹⁴⁴ Breen, *Rechtsbronnen*, 9-10; Van de Pol, *Hoerdom*, 153-154; Hermesdorf, *Herberg*, 257.

kregen om in hun huizen bordeel te houden. Met de schoutsdienaren – een soort politieagenten – als pooiers aan het hoofd van bordelen was er een vorm van overheidstoezicht op de branche ontstaan. Daarvan kwam echter weinig terecht, zo bleek twaalf jaar later. In een nieuwe prostitutiekeur (1478) beschreef het stadsbestuur een wildgroei aan ‘lichte herbergen’, waar dubieuze activiteiten plaatsvonden, zoals gokken en prostitutie, en van openbare bordelen, ook uitgebaat door niet-schoutsknechten en overal in de stad, zelfs op de ‘schoonste’ locaties. Opnieuw was de goede naam van Amsterdam in het geding, maar bovenal moesten de ‘oneerlijke’ vrouwen gescheiden worden van de brave buurtbewoners. Als de nieuwe toegestane locatie werden de Pijl- en Halsteeg aangewezen (de tegenwoordige Damstraat), waar kennelijk toch al de nodige bordelen gevestigd waren. ‘Guede vrouwen ende maechden’ konden die twee stegen beter mijden, zodat zij niet op het slechte pad belandden. Mocht dat toch gebeuren, dan werden zij naar de toegestane bordelen gebracht of de stad uitgejaagd. Ook hierna waren er elders in de stad nog als herberg vermomde bordelen te vinden. Tijdens een zeldzaam grootschalig politieoptreden in 1492 werden er twintig personen veroordeeld wegens overtreding van de prostitutiekeur. Op één prostituee na waren dat koppelaarsters en bordeelhoudsters: zij brachten immers eerzame vrouwen op het verkeerde pad én ze waren de directe concurrenten van de van overheidswege uitgebatede bordelen. Het werven van weduwen en meisjes voor prostitutie werd streng bestraft met verbeurdverklaring van goederen, publieke straffen en eeuwige verbanning. Met voorname genoemd werd bijvoorbeeld Emma, die gelegenheid bood in herberg het *Zwaard van Haarlem*. Op de Zeedijk waren in 1492 wel drie verkapte bordelen te vinden: de herberg van Manke Nies, Arend Dobben en diens vrouw in de *Zwarte Hond* en Gerberch in het *Witte Schort*. Naast het betalen van een boete moesten zij vóór zonsondergang verhuizen naar de aangewezen stegen; weigeraars werden uit de stad verbannen. Om te voorkomen dat er meteen weer oneerbaarheden plaatsvonden in hun achtergelaten herbergen, moesten deze tenminste een halfjaar leeg blijven staan.¹⁴⁵

In 1495, drie jaar na de schoonveegactie, moesten de prostituees tijdelijk uitwijken naar de Heiligeweg, vanwege de voorgenomen oprichting van een stadsschool in de Halsteeg. De school kwam er niet, zodat de bordelen terugkeerden naar de Pijl- en Halsteeg. Omdat in de praktijk in bijna alle straten lichte vrouwen woonden en werkten, werd in 1509 een nieuwe keur noodzakelijk geacht om ze – letterlijk – op hun plek te wijzen. Hardleerse vrouwen werden openlijk, onder begeleiding van trommels en fluiten, door de schoutsdienaren naar de betreffende stegen gebracht. Naast de schoutsknechten mochten voortaan alle Amsterdamse poorters zich in de beide stegen vestigen, tappen en bordeel houden, tegen betaling van een goudgulden per kwartaal. Het gerecht verkocht de desbetreffende huizen aan vergunninghouders. Wel moesten deze uitbaters een eed afleggen in handen van de schout¹⁴⁶ en informatie over ‘moerdenaeren, dieffen ende andere quaetdoenders’ en misdaden binnen en buiten hun herberg aanbrengen bij justitie. Deze meldplicht was ook gebruikelijk bij de ‘eerlijke herbergen’, maar relevanter voor foute kroegen en verkapte bordelen. Overtreders konden een publieke geseling en banstraf verwachten. Zoals Griete Lambertsdr, geboren in Emden, die in 1566 criminelen te logeren had gehad in haar herberg.¹⁴⁷

Afpersing

De praktijk van de zestiende-eeuwse bordelen is grotendeels in nevelen gehuld. Uit een justitiële bron uit 1549¹⁴⁸ blijkt dat de verkoop van drank en seksuele diensten hand in hand gingen. Een prostituee nodigde langs het bordeel passerende klanten binnen uit, waarop een jonge bootsgezel inging. Hij kreeg een aantal kannen wijn voorgezet en ‘welgedroncken’ zijnde stapte hij met de vrouw in bed. Een andere klant, een man uit het Sticht Keulen, ledigde in enkele uren zes kannen wijn en wilde zich met een andere prostituee terugtrekken in hetzelfde bed. Dit leidde tot een handgemeen, waarbij de Duitse klant gewond raakte. De ruzie over de (enige?) slaapplek toont dat we ons van de inrichting van de bordelen geen overdreven voorstellingen moeten maken.

¹⁴⁵ SAA, Archief 5020, inv.nr. 4, f. 181, 190v-191, correcties d.d. 29-10-1492; Boomgaard, *Misdaad*, 69-70, 126; Van de Pol, *Hoerdom*, 156-157; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 3, 322-323.

¹⁴⁶ Van de Pol (*Hoerdom*, 156) ziet in de keur van 1509 (Breen, *Rechtsbronnen*, 463) de ‘heere’ ten onrechte aan voor de beul.

¹⁴⁷ Nationaal Archief, Grafelijkheidsrekenkamer, toegangnr. 3.01.27.02, inv.nr. 4230, rekening van Pieter Pietersz, f. 63.

¹⁴⁸ Vrolijk, *Doodslag*, bijlage [Adriaen Cornelisz].

De toegestane locatie voor prostitutie was in 1516 tijdelijk beperkt tot de Halsteeg, maar is in de loop van de zestiende eeuw opgeschoven naar de Pieter Jacobszstraat in de Nes. Vermoedelijk vonden de bestuurders de Halsteeg te dicht gelegen bij hun stadhuis en het centrale plein, dat rond 1550 verruimd werd. De Pieter Jacobszstraat lag iets meer verscholen, in de stille achterbuurt die de Nes toen nog was.¹⁴⁹ Een andere reden voor de verplaatsing van de ‘gedoogzone’ was het gedwongen vertrek van een aantal hoerwaardinnen. Rond 1550 kwamen de bordeel houdende schoutsdienaren en hun uitbaatsters namelijk veelvuldig in aanraking met justitie, wegens mishandeling of afpersing van klanten in hun herbergen. De tijdelijke politieacties tegen de onderkant van het herbergwezen van Amsterdam kunnen mede zijn gestimuleerd door een ordonnantie van de landsheer uit 1545. Naar aanleiding van de vele doodslagen in ‘tavernen ende cabaretten’ droeg Karel V de gerechtsofficieren in de steden en dorpen op scherpere maatregelen te nemen tegen de uitbaters van foute kroegen. Na geweldsuitbarstingen moesten zij erop toezien dat deze drinkhuizen gesloten werden.

De naleving van zulke ordonnanties van de landsoverheid liet nogal te wensen over, omdat de inkomsten uit de accijnzen op alcohol onmisbaar waren voor de lokale overheden. Toch was er in Amsterdam na de uitvaardiging van de landsheerlijke wet een duidelijke intensivering van de controle op lichte herbergen waarneembaar.¹⁵⁰ Een voorbeeld uit 1550. Schoutsdienaar en herbergier Jan Thomasz, alias Jan Trompen, kreeg het aan de stok met een groepje timmerlieden, die in zijn kroeg hadden zitten drinken. Samen met zijn vrouw – afkomstig uit Hoorn – en twee dienstmeiden trokken ze van een van hen de mantel van zijn lijf, ‘omme syn betalinge van tgelach te ghecrygen’. Het gerecht had geen compassie met deze afgedwongen betaling in natura: de dienstmeiden en de waardin kregen langdurige banstraffen opgelegd. De kroegbaas zelf kwam er genadig van af: hij moest slechts twee maanden gevangenisstraf uitzitten.¹⁵¹ Pikant was een jaar later de zaak tegen de hoerwaardin van een schoutsdienaar, in 1551. Deze Jannetgen Jansdr uit Lochem had namelijk een geestelijke op bezoek. Er ontstond ruzie over de betaling van het gelag, waarna ze de man tot bloedens toe sloeg, zijn tas stal en het benodigde geld daaruit wegnam. Het gerecht liet haar voor straf een half uur op het schavot staan, de gevangenskosten en een boete betalen en gaf haar twintig jaar banstraf. Ook de meid, Aefgen Hermansdr van Deventer, werd de stad uitgestuurd, omdat zij het was die de riemen of gordels van de priester zijn lijf had afgesneden, volgens eigen zeggen om te voorkomen dat de man hen kon verwonden met eventueel verborgen messen.¹⁵²

Vaker dan geestelijken waren plattelandsbewoners het slachtoffer van de bordeelhoudsters. Lysbeth Rippersdr van Leiden, waardin van schoutsdienaar Theems, kreeg in haar herberg een boer uit Bunschoten op bezoek, ‘well by den drankte wesende’. Volgens eigen zeggen was hij daar tegen zijn wil bij enkele ‘lichte vrouwen’ op de kamer beland. Ze eisten vier zilveren guldens en nog wat kleingeld, hoewel de man meende niet voor zoveel geld te hebben gedronken. Opnieuw deelde het gerecht strenge straffen uit: de waardin moet een half uur op de kaak, daarna in de gevangenis totdat de man zijn geld had teruggekregen, en aansluitend kreeg zij drie jaar banstraf. Ook een inwonend meisje uit Stavoren kreeg straf voor haar betrokkenheid.¹⁵³ Een ander geval speelde een jaar later, in 1553. Plaats delict was de bordeelherberg van Marten Scheen, geleid door Katrijn Jansz – opnieuw een bordeelhoudster van buiten de stad, uit Deventer. Een hoefsmid uit Essen was anderhalf uur opgesloten geweest op een kamertje, omdat hij zijn gelag niet zou hebben betaald – twee gulden voor twee kannen wijn en een kan bier. De man wierp enkele stuivers op tafel en meende dat de overige consumpties tegen zijn wil waren besteld en opgedronken door de in het huis aanwezige lichte vrouwen. De waardin schakelde de hulp in van twee schoutsdienaren, die hem zijn geld afhandig maakten. Voor de afpersing kreeg zij een schavotstraf, een boete en tien jaar banstraf. De schoutsdienaren en haar eigen huurbaas bleven buiten schot: het stadsbestuur achtte hen niet verantwoordelijk voor de excessen.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Breen, ‘Dam’, 119-127.

¹⁵⁰ Uyttenboogaart, *Strafverordeningen*, 5-6; Hermesdorf, *Herberg*, 268-269; Vrolijk, *Recht door gratie*, 183.

¹⁵¹ SAA, Archief 5020, inv.nr. 8, f. 273, d.d. 10-5-1550; Boomgaard, *Misdaad*, 218.

¹⁵² SAA, Archief 5061, inv.nr. 567, f. 197, d.d. 18-11-1551.

¹⁵³ Ibidem, f. 201, d.d. 5-7-1552.

¹⁵⁴ Ibidem, f. 215-216, d.d. 2-10-1553.

De ongerijmdheden in de door schoutsdienaren uitgebate lichte herbergen hadden hun weerslag op de gedoogzone in de Halsteeg. Verschillende waardinnen moesten immers de stad verlaten en mochten voorlopig niet terugkeren. Voor het stadsbestuur was het een uitstekend moment om de toegestane bordelen naar de Pieter Jacobszstraat te verhuizen. Of de misstanden hierna uit de wereld waren, valt te betwijfelen. In 1566 had een schoutsdienaar uit Bergen op Zoom in zijn herberg een groep dieven te logeren. Als heler had hij profijt genoten van hun misdaden. De waard kreeg een banstraf opgelegd, evenals zijn bijzit, een meisje uit het Sticht van Keulen.¹⁵⁵

Speelholen

Behalve met prostitutie en afpersing had de overheid te maken met drinkhuizen waar gegokt werd. Amsterdammers hadden de reputatie dat ze wel van een gokje hielden. Bij de aankomst van een turfschip dobbelden arbeiders bijvoorbeeld wie de lading in de manden mocht meten. Nu was dit eerder een vorm van loting; echt gevaarlijk werd het pas als het om gokken om hoeg geldbedragen ging. Moralisten waarschuwden al vroeg voor heb- en spelzucht, waarbij zij de taveerne zagen als ‘des duvels scole, daer sijn discipulen vlitelic [vlijtig] in studeren’.¹⁵⁶ Vergezeld van alcoholische dranken kon het dobbelen in herbergen leiden tot blasfemie, onzedelijkheden, twist en zelfs tot doodslagen. Vooral bij hoge inzetten kon het spel uit de hand lopen. De stad verbood daarom het gokken om serieuze bedragen. Gezien het hoge aantal beboete dobbelaars in de jaarlijkse baljuwsrekeningen was het een onuitroeibaar kwaad. Rond 1390 werd Gysebert Coster ervan beschuldigd dat negen schoenlappers in zijn ‘huus ghedobbelt soude hebben’.¹⁵⁷ Zowel de gelegenheid biedende waard als zijn gokkende gasten kregen een boete opgelegd. Afzonderlijke verboden waren gericht tegen de geheime ‘speelholen’ waar illegaal nog altijd voor hoge geldbedragen gespeeld werd. De dobbelsessies tijdens de jaarlijkse kermis werden ook verboden: de organiserende schoutsdienaren kregen een financiële vergoeding voor het verlies van deze inkomsten.

In 1457 verbood de stad het dobbelen in het geheel: overtreders moesten bijdragen in de kosten van een flink stuk stadsmuur of een hoge boete neertellen. Herbergiers mochten de verboden gokspellen – dobbelen en het verwante ‘kraaibekken’ – niet in hun huis gedogen. Mocht het verbod desondanks worden geschonden, dan dienden zij de namen van de overtreders aan justitie door te geven. Schoutsdienaren controleerden op naleving van het gokverbod, wat hen veelvuldig op gescheld en fysiek geweld door waarden en waardinnen kwam te staan. Op heterdaad betrapte gokkers konden sporadisch een zogenaamde ‘spiegelstraf’ verwachten: door de teerling te werpen, mochten zij dan zelf de strafhoogte bepalen, in de vorm van het aantal jaren banstraf. De verbanningsperioden liepen hierdoor uiteen van twee jaar tot tien jaar – voor onfortuinlijke dobbelaars.¹⁵⁸

Ook de waarden die het dobbelspel toelieten kwamen nu en dan zelf met justitie in aanraking. Uitzonderlijk was echter de zaak tegen Jan Pietersz Pot, waard in de *Pluimgraaf*. Deze hield in 1555 een herberg, waar ‘veel dieven ende lichte schamele parsoonen [zich] dagelycx onthouden [ophouden], drincken ende spelen’. Soms kreeg Pot een deel van de gokwinst (‘kransgeld’) en hij maakte ook winst op het – eveneens bij wet verboden – verpanden van kleding en andere persoonlijke bezittingen van herbergklanten. De zaak tegen hem kwam aan het rollen omdat vrouwen van de gokkers klaagden dat zij en hun kinderen door de gokzucht van hun mannen grote ‘honger lyden moeten’. De schepenen veroordeelden Pot tot drie jaar banstraf en een fikse boete. Ook in de voorsteden buiten de stadsmuur kon er lustig gegokt worden. In 1564 liep een ontspoorde speldenmaker uit Utrecht tegen de lamp in een drinkhuis in de Lastage. Hij had zich schuldig gemaakt aan dobbelen en gokken, maar had ook een diefstal gepleegd. Na een geseling moest hij voor zes jaar uit de stad verdwijnen.¹⁵⁹ Met het verbannen van de goklustigen zoals de speldenmaker, was het dobbelspel niet verdwenen. Net als bij prostitutie,

¹⁵⁵ Nationaal Archief, Grafelijkheidsrekenkamer, toegangnr 3.01.27.02, inv.nr. 4230, rekening van Pieter Pietersz, f. 63.

¹⁵⁶ Citaat uit Jan van Rodes vertaling (1408) van *Somme le Roy*, zie: Hallema, ‘Dobbelspel’, 254.

¹⁵⁷ Nationaal Archief, Archief van de Graven van Holland, toegangnr. 3.01.01, inv.nr. 2025, 13-12-1389 – 19-1-1391 en 26-4 – 16-12-1391.

¹⁵⁸ Hermesdorf, *Herberg*, 235, 241; Boomgaard, *Misdaad*, 136, 227, 291; Breen, *Rechtsbronnen*, 33.

¹⁵⁹ SAA, Archief 5061, inv.nr. 567, f. 226v, 19-1-1555; f. 348, 27-10-1564.

bedelarij, oplichting, blasfemie en drankmisbruik was de volledige uitroeiing van het gokken onmogelijk in een volkrijke havenstad als Amsterdam.

Geweld en doodslagen

Even onuitroeibaar als gokken en prostitutie was het fysieke geweld in ‘oneerlijke’ drinkhuizen. Neem het *Kameel* van Arent Jansz Suypuyt. In het laatste kwart van de zestiende eeuw was deze kroeg veelvuldig het decor van lastige klanten met losse handjes en brutale manieren: boze dronkenlappen bonsden 's nachts op de deur, bedreigden de meid en sloegen de kroegbaas. De Amsterdamse waarden speelden een belangrijke rol in het veilig houden van de snelgroeïende stad. Ze waren verantwoordelijk voor hun gasten en dienden bij vechtpartijen of doodslagen de identiteit van dader en slachtoffer aan justitie door te geven. Niet iedere waard was echter een brave, bemiddelende huisvader. Sommige uitbaters gooiden bij ruzies juist olie op het vuur of laptten de regelgeving aan hun laars.

Alcohol lijkt de grote boosdoener te zijn geweest bij veel amokmakers in het vroegmoderne Amsterdam. De ‘kwade dronk’ was ook in de zestiende eeuw al gemeengoed. ‘Wel by den dranck wesende’, zoals de stadhuisclerken het indertijd eufemistisch omschreven, zwalkten potige zeelieden en gefrustreerde ambachtslieden door de schaars verlichte straten van herberg naar herberg. Zo maakte in 1575 ook de poortierzoon Simon Cornelisz Root een destructieve kroegentocht.¹⁶⁰ In herberg het *Kameel* van Arent Jansz Suypuyt in de Warmoesstraat (huidig nr. 87A) ontmoette hij een bevriende speelman, een kanonnier en een hem onbekende ambachtsgezel uit Hoorn. Na enig drinkgelag kreeg Simon ruzie met de Hoornse jongen, zonder zich te herinneren waarover het ging. Met een tinnen kan sloeg hij zowel hem als de waard op hun beider hoofden, waarna een trefzeker geworpen kandelaar de arme kroegbaas opnieuw verwondde. Simon werd eruit gezet, maar zijn kroegentocht was nog niet ten einde. 's Nachts bonkte hij opnieuw op de deur van Suypuyts herberg, maar de meid wilde hem om begrijpelijke redenen niet meer binnenlaten. Op naar het *Anker*¹⁶¹, een concurrerend lokaal even verderop, waar hij opnieuw de speelman en de kanonnier aantrof. Na vier drankjes ging het gezelschap naar de herberg van waardin Machteld, op de Oudezijds Achterburgwal, waar een schoutsdienaar de obstinate dronkenlap in hechtenis nam. Een jaar eerder, in 1574, had de arrestant ook al amok gemaakt, samen met een bont gezelschap voor de deur van de *Rode Hond*, een herberg op de Damsluis waar jongelieden van de buurt samenkwamen. Op hun geschreeuw kwamen de gezellen door het venster naar buiten gesprongen. Simon en zijn vrienden vluchtten naar de Pijlsteeg, waar een makker met zijn dolk stenen uit de straat lichtte om naar de gezellen en de herberg te smijten. Een ander bedreigde de jongelingen met een degen in zijn hand, maar de afloop van deze confrontatie is onbekend.

Het kon er ruig aan toe gaan in het Amsterdamse uitgaansgebied in de straten en steegjes rond het havengebied en de Dam. Waarden probeerden ordeverstoringen te vermijden en gewelddadige klanten te weren, anders liepen ze het risico dat hun kroegen werden gesloten. In een met Amsterdam vergelijkbare stad als Antwerpen wisten de waarden het dodelijke geweld grotendeels buiten hun deuren te houden: in de vijftiende en zestiende eeuw vonden de meeste stedelijke geweldsdelicten daar plaats in openbare ruimtes, zoals markten, pleinen en straten. Minder dan een kwart van de gewelddaden werd gepleegd binnen de muren van de herbergen in de Scheldestad.¹⁶² In zestiende-eeuws Amsterdam waren herbergen geregeld het toneel van vechtpartijen, soms met dodelijke afloop. Zo werd in 1524 een vrouw in een herberg bruut van de trap gegooid en leidde in 1532 een gewelddadige confrontatie tussen bootslieden tot een levenloos slachtoffer in de herberg van Willem Bogaert in de Warmoesstraat.¹⁶³ In de loop van de zestiende eeuw zou het aantal doodslagen in Hollandse herbergen zijn gestegen¹⁶⁴, ondanks de landsheerlijke ‘tavernen ende cabaretten’-ordonnantie van 1545. Die veronderstelde toename is echter niet terug te zien in de voornaamste Amsterdamse bron: de lijkschouwingsrapporten.

¹⁶⁰ Met dank aan Femke Deen voor de verwijzingen naar Arent Suypuyt. SAA, Archief 5061, inv.nr. 274, confessie 8-4-1575, f. 135-136.

¹⁶¹ Waarschijnlijk het *Vergulde Anker*, Warmoesstraat 85. Zie: Kam, *Warmoesstraat*, 292.

¹⁶² Van Dijck, ‘Moderniteit’, 25.

¹⁶³ Archief 5061, inv.nr. 567, f. 30, 11-2-1532 [lijkschouwing bootsman Kaerste Jesse uit Holstein]; idem, f. 3v, 30-8-1524; f. 186v, 23-10-1541.

¹⁶⁴ Glaudemans, ‘*Om die wrake wille*’, 121-122; Vrolijk, *Recht door gratie*, 183.

Op een totaal aantal doodslagen van 344 tussen 1524 en 1565 vond slechts een handjevol levensdelicten plaats in herbergen. Ook in de tweede helft van de zestiende eeuw was een minderheid van de doodslagen gepleegd in of bij een drinkhuis. In de steekjaren 1560, 1570, 1580 en 1590 ging het om drie van de 27 dodelijke slachtoffers: het merendeel stierf op straat of thuis bij een particulier.¹⁶⁵ De eerdergenoemde kroeg van Arent Suypuyt is de uitzondering op de regel. Op een kwade nacht in 1580 kreeg zijn klant Dorstige Dirk een mes tussen de ribben; een half uur later was hij overleden.¹⁶⁶

Ondanks het relatief lage aantal doodslagen ter plaatse was de herberg dikwijls wel de ‘startlocatie’ van uit de hand gelopen conflicten. Ruzies tussen gasten werden verder uitgevochten op straat of slachtoffers elders zochten een veilig heenkomen. Verdoofd door de drank kon een slachtoffer van een steekwond in 1534 zelfstandig de herberg uitlopen, om twee dagen later thuis te overlijden aan de inwendige bloedingen.¹⁶⁷ Benevelde burgers waren niet altijd de boosdoener bij kroegruzies. Twee overijverige schoutsdienaren uit Den Haag en Schiedam veroorzaakten in 1550 grote consternatie in de herberg *Van de Wijzer*, in de Jonge Roelensteeg bij de Kalverstraat. Ze waren op zoek naar verdachte personen en trokken hun degens, waarbij zij een onschuldige bezoeker verwondden. De actie van de Hagenaren leidde tot grote ophef ‘inder gebuyrte’.¹⁶⁸ Overheidsmaatregelen om het geweld te beteugelen, zoals de sluitingstijdenwetgeving, haalden weinig uit. Uit een gratieverzoek uit 1545 blijkt hoe wisselvallig de stedelijke regels werden nageleefd, maar ook hoezeer de waard kon bijdragen aan de veiligheid. Na een potje kaatsen buiten de poorten zette een tweetal Amsterdammers, Pieter en Joost, hun kroegentocht binnen de stad verder. In herberg de *Druif* van Griet Henricksdr dronken ze nog twee kannen bier en bepaalden ze met een dobbelspeltje wie het gelag moest betalen. Pas om twaalf uur ’s nachts, twee uur na de verplichte sluitingstijd, moesten ze afrekenen. Pieter had het meest gedronken maar droeg geen geld op zak. Hij wilde zijn jas achterlaten als onderpand, maar de waardin vond dat onnodig. Tussen de mannen ontstond een woordenwisseling, waarbij de waardin Joost op zijn stoel wist te houden terwijl Pieter kwaad wegbeende. Zij deed dit ‘om beterswille en om alle kwaad te beletten’. Gewapend met een mes ontnagelde Joost echter de keukendeur om Pieter te zoeken, die hem uit noodweer een dodelijke steekwond toediende waaraan hij kort daarna is gestorven.¹⁶⁹

Naast gewelddadige confrontaties tussen al dan niet laveloze klanten kregen ook de waard of waardin er geregeld van langs, zoals we al zagen bij Suypuyt. Een aparte categorie amokmakers in kroegen waren rondreizende muzikanten. Spelen om een kleine fooi (‘drinckpenninck’) was toegestaan, maar kon ontaarden in een vorm van afpersing van waard en gasten. Met ‘pijp en trommel’ trokken ze langs de Amsterdamse herbergen, ook als ze niet gewenst waren. In 1540 verbood de stad de afpersingspraktijken van de vreemde muzikanten, mede om broodroof van de eigen stadsmuzikanten tegen te gaan.¹⁷⁰ Meer dan met opdringerige muzikanten hadden de waarden te stellen met agressieve klanten. In 1548 veroorzaakte Jan de Roes een massale vechtpartij, opnieuw in de *Druif* van de eerdergenoemde Griet Henricksdr. De Roes had de waardin daarbij ernstig verwond. Een jaar later viel een klant uit Kortrijk de waardin Marijngen Cornelis Ketelaersdr lastig.¹⁷¹ Omgekeerd konden klanten ook het slachtoffer zijn van agressieve waarden, maar dat was een marginaal verschijnsel. Nauwelijks één procent van de geïdentificeerde daders van doodslagen was zelf in het herbergwezen werkzaam, tegenover bijna een kwart daders in de nijverheid en bijna een vijfde in de maritieme sector.¹⁷² Dikwijls verdedigden zij hun huis, haard en herbergpersoneel. De van oorsprong Leidse waard Jan Pietersz beschermde in 1522 zijn vrouw tegen een klant die weigerde te betalen en haar met een mes bedreigde. Met een ‘corte dagge [dolk]’ stak hij zijn gast dodelijk in de borst. Een zeldzame vrouwelijke uitzondering is Mary Ringelaers, waardin in de *Gulden Boom*. In juni 1534 stak zij in haar eigen herberg

¹⁶⁵ Jüngen, *God betert*, 27.

¹⁶⁶ *Ibidem*, 75.

¹⁶⁷ Nationaal Archief, toegangnr. 3.03.01.01, inv.nr. 3547, f. 124, remissieverzoek 7-9-1534.

¹⁶⁸ SAA, Archief 5061, inv.nr. 567, f. 175, 8-1-1550.

¹⁶⁹ Nationaal Archief, toegangnr. 3.03.01.01, inv.nr. 3551, f. 211r, gratieverzoek 10-6-1545.

¹⁷⁰ Keur uit 1540 afgedrukt in: De Boer, *Wandeling*, 48. Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 5, 486-487.

¹⁷¹ Beide vergrijpen werden bestraft met verbanning, zie: SAA, Archief 5061, inv.nr. 567, f. 156, 13-1-1548; *idem*, f. 173v, 6-11-1549. Griet had de aanval overleefd, getuige haar aanwezigheid in de weeskamer vijf jaar later: Archief 5073, inv.nr. 776, f. 271, 20-5-1553.

¹⁷² Jüngen, ‘Doodslagers’, 93-95.

een man uit Pommeren neer, ‘binnenbeens in [zijn] dije’. Vermoedelijk uit lijfsbehoud, want haar Duitse gast was allerminst een lieverdje: een half jaar eerder had hij zelf een chirurgijn doodgestoken.¹⁷³

Een agressieve bejegening van herbergpersoneel had dikwijls te maken met de dienstverlening waarop de klanten recht meenden te hebben. Doorzakkers eisten te worden bediend, ook al was het ver na sluitingstijd en had de uitbater er helemaal geen zin meer in: doorgaans sliep hij immers met zijn gezin in of boven de gelagkamer. Soms namen brutale klanten het roer over, ten koste van de autoriteit van de uitbaters. In 1578 togen twee zeelieden naar herberg *Tonne Bier* op de Zeedijk, waar ze de gehele nacht bleven drinken – de sluitingstijdenwet aan hun laars lappend. Toen de waardin niet meer wilde schenken, ging het gezelschap zelf tappen. De waardin nam het schenkkannetje af en verstopte het, maar een van de zeebonken brak met geweld een kamertje in het voorhuis open en pakte de kan. Ook wierp hij een stenen kruik aan stukken, waardoor het bier langs de muren liep. Zijn kompaan had een zalm met boter gebraden en opgegeten, opnieuw tegen de wil van de waardin.¹⁷⁴ In 1547 tapte de weversgezel Gerrit Rijken eveneens bier in een herberg, tegen de wil van waardin en haar man. Ze werkten de vrijpostige klant hun herberg uit, maar Rijken gooide de vensters in. Rond dezelfde tijd maakte de straalbezopen schuitenvoerder Schoon Heyn heibel bij Henrick van Cooten en diens huisvrouw, in hun kroeg aan de Utrechtsesteiger. Omdat hij nog een rekening had openstaan en vanwege zijn gescheld weigerden zij hem een nieuwe consumptie. Schoon Heyn dreigde de waardin te slaan en bedreigde een toegesnelde waker. Buitengewoon brutaal was ook de actie van de Texelaar Jacob Thomasz, opnieuw rond 1547. Hij stond op de deur te bonzen van de *Eenboorn*, een herberg aan het Water (nu Damrak), omdat hij een ‘stuck etens’ wilde hebben, anders zou hij de astonnen voor de deur in het water rollen. Justitie kreeg hem in handen en na een geseling mocht de eilander zich drie jaar lang niet meer in de stad vertonen.¹⁷⁵

Beledigingen en blasfemie

De herberg van Arent Suypuyt in de Warmoesstraat had wel een bijzonder sterke aantrekkingskracht op lastige klanten. Een paar maanden na het gewelddadige bezoek in april 1575 klopten enkele zeelieden en een speelman om acht uur 's avonds op de deur. De meid liet hen binnen in de gelagkamer, waar de mannen vervolgens tien suikerkoeken uit een mand en een kannetje rijnwijn achterover drukten. Ook zouden zij vuur hebben aangelegd ‘tegens wille ende dancke’ van de waardin. Die waardin werd vervolgens door de mannen uit de herberg geduwd, al ontkende een opgepakte boosdoener deze subversieve daad later in een verhoor.¹⁷⁶ Suypuyt exploiteerde nog een andere kroeg in de Warmoesstraat (huidig nr. 5), de *Halve Maan*. Ook hier toonden de klanten weinig respect voor de bediening. Zijn dienstmeid wilde een Amsterdamse klant in 1575 geen kruik bier meer inschenken, omdat hij genoeg had gehad. Hij schold haar uit voor ‘hoer’, pakte het bier af en ontblootte zijn rapier. Bij zijn vertrek schopte hij met zijn voet tegen de deur.¹⁷⁷ Justitie nam de slachtoffers van zulke agressieve klanten serieus: belagers van herbergiers konden zware straffen verwachten. Zo moest de mishandelaar van de dienstmeid van Suypuyt in besloten kamer om vergiffenis vragen en kreeg hij tevens een vrijheidsstraf of een hoge boete. Omdat de gelagkamer een publieke ruimte was, moesten klanten niet alleen hun handen thuishouden maar ook op hun woorden passen. De Amsterdamse justitie was alert op het verspreiden van valse geruchten, het zingen van verdachte liederen of het in het openbaar spreken van omstrede zaken. Aan het begin van de Opstand tegen Spanje, in 1568, was het tijdelijk zelfs verboden om op straat nieuwtjes uit te wisselen. Huybert Heyndricksz zo onvoorzichtig om in een herberg te hardop te zeggen dat er 2300 Spanjaarden waren gesneuveld bij de Slag om Heiligerlee (23 mei); als er meer kwamen, dan zouden zij hetzelfde ‘sop prouven’. De man moest op het stadhuis om vergiffenis smeken en vijftig gulden boete betalen.¹⁷⁸

¹⁷³ SAA, Archief 5061, inv.nr. 567, f. 41, 10-6-1534. Vrolijk, Doodslag, bijlage [Jan Pietersz van Leiden].

¹⁷⁴ SAA, Archief 5061, inv.nr. 274, f. 210v, confessie 3-3-1578.

¹⁷⁵ SAA, Archief 5061, inv.nr. 567, f. 184v, 2-10-1550; idem, f. 200, 11-4-1552.

¹⁷⁶ SAA, Archief 5061, inv.nr. 274, f. 153v-154, confessie 20-12-1575.

¹⁷⁷ SAA, Archief 5061, inv.nr. 274, f. 136, confessie 20-4-1575.

¹⁷⁸ SAA, Archief 5061, inv.nr. 568, f. 59v; inv.nr. 273, f. 105; Deen, Moorddam, 99.

Ook blasfemische uitspraken in herbergen werden bestraft, zo bleek in 1527. Een kuiper had in herberg de *Pot* smalend gesproken over het Heilig Sacrament, de uitgebraakte mirakelhostie die als reliek jaarlijks werd megedragen tijdens de Sacramentsprocessie. Na het uitzitten van een vrijheidsstraf moest hij meelopen in die processie, gehuld in een harnas met afbeeldingen van het sacrament. Zijn publieke straf eindigde bij de herberg waar hij zijn godslasterlijke woorden had gesproken. Op handen en knieën moest hij de waard en waardin om vergiffenis vragen.¹⁷⁹ Met die publieke vernedering was de openbare orde hersteld. De kuiper mocht nog van geluk spreken, want de gebruikelijke bestraffing voor blasfemie was het doorboren van de tong met een priem. Dat tragische lot onderging de Amsterdammer Allert Symonsz. In augustus 1572, tijdens het beleg van de stad door de geuzen, had ook hij in een herberg het sacrament beschimpt. De vermeende godslasteraar zei zich achteraf niet meer te herinneren wat hij in de gelagkamer had gezegd, maar kon zijn tong daarmee niet redden.¹⁸⁰

In 1574 kreeg het stadsbestuur klachten over de kroegen langs de kerkhoven die rondom de Oude en Nieuwe Kerk lagen. Daar werd ‘quaet regiment gevoert’, waardoor geestelijken en ‘goede waerlicke persoonen geschandaliseert’ zouden worden. De incidenten vonden vooral plaats tijdens de processie op 11 mei, wanneer de overwinning op de wederdopers herdacht werd. De herbergiers bij de kerkhoven mochten op die dag niet tappen, al konden klanten er nog wel bier of wijn per kan afhalen.¹⁸¹ Volledige sluiting van de kroegen in het centrum was niet aan de orde, zolang de waarden en hun spotzieke klanten zich maar gedeisd hielden.

Het lokale tapverbod van 1574 roept de vraag op of er Amsterdamse buurten of straten met buitensporig veel criminelenkroegen waren, zoals ook de prostitutie was geconcentreerd in bepaalde straten. De drinkhuizen waar het uit de hand liep, lagen echter redelijk verdeeld over de toenmalige stad, ook langs de muren en buiten de poorten. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw stond de omgeving van de Warmoesstraat en de Zeedijk bekend als een gevaarlijke buurt, met dealers, junks, prostitutie en criminelen. Het was toen een verwaarloosd gebied, waar de politie om allerlei redenen een oogje dichtkneep.¹⁸² In de zestiende eeuw was de Warmoesstraat juist een deftige maar drukke locatie, waar ook ruimte was voor ‘oneerlijke herbergen’ zoals het *Kameel* van Arent Suyuyt. Zijn morsige kroeg stond in schril contrast met de koopmanshuizen en deftige herbergen in diezelfde Warmoesstraat. Hier liepen regenten, reizigers, eerbare burgers, gokkers, prostituees, bedelaars en beroepscriminelen allemaal door elkaar. Voor strikte segregatie was de stad eenvoudigweg nog niet groot genoeg.

¹⁷⁹ SAA, Archief 5020, keurboek D, f. 244, 17-5-1527; Boomgaard, *Misdaad*, 167.

¹⁸⁰ Deen, *Moorddam*, 154.

¹⁸¹ SAA, Archief 5020, inv.nr. 10, f. 106v, keur1-4-1574.

¹⁸² Vgl. Meershoek, ‘Terug naar de burgers’, 529-531.

4 Handelsherbergen

Naast illegale speelholen, morsige kroegen en bordelen kende Amsterdam in de vijftiende en zestiende eeuw ook ‘nette’ herbergen, waar bijvoorbeeld kooplieden kwamen om zaken te doen. Het centrum van deze ‘handelsherbergen’ lag in de Warmoesstraat, waarvan het merendeel – een twintigtal zaken in de tweede helft van de zestiende eeuw – werd uitgebaat door waarden uit het Hanzegebied. Deze herbergier-kooplieden vertegenwoordigden hun achtergebleven familie uit Duitsland en het Oostzeegebied in handelszaken en vingden landgenoten op tijdens hun verblijf in Amsterdam. Innig waren de contacten met het stadsbestuur, dat vanwege de toelevering van graan voor de bevolking goeddeels afhankelijk was van de Hanzekooplieden.

Bemiddelaars

In Amsterdam raakten de waarden relatief laat bij het handelsverkeer betrokken. Al in de vroege middeleeuwen fungeerden herbergen elders in Europa als knooppunten in de internationale koophandel. In Montpellier waren herbergiers in de veertiende eeuw al onmisbare schakels tussen vreemde en lokale kooplieden; ze hielpen met de financiering en het transport van handelsgoederen in deze Zuid-Franse stad. Ook in Brugge (Vlaanderen) speelden waarden een cruciale rol in het handelsverkeer: in de glorieperiode van die stad – tussen 1200 en 1400 – waren herbergen (*hostels*) de centra van het internationale zakenleven, waar kooplieden hun leveranciers of klanten opzochten en handelsgoederen keurden in de bijbehorende loodsen en kelders. Brugse hostels boden een amalgaam aan zakelijke dienstverlening. Ze waren gevestigd in aanzienlijke gebouwen met veel kamers, dikwijls met aanbouw en buitengebouwen, een binnenplaats, stallen en kelders. Er was een duidelijk onderscheid met gewone herbergen, waar het primair ging om onderdak, eten en drinken. Elk van de ruim honderd Brugse herbergen had plaats voor tien tot twintig gasten, meestal afkomstig uit dezelfde stad of regio. Het totale aantal bedden voor vreemde bezoekers in Brugge rond 1370 wordt geschat op 700 tot 900; inclusief slaapplekken voor leerlingen, klerken, schippers en familieleden van kooplieden. Populaire locaties lagen rond het marktplein in de centrale stad en in de nabijheid van kerken.¹⁸³ Namens hun buitenlandse klanten regelden Brugse waarden financiering bij inheemse bankiers. In afwezigheid van hun lastgevers namen zij ook goederen in ontvangst. Het in de waarden gestelde vertrouwen was groot, want zij mochten in Brugge optreden als makelaar: een beroepencombinatie die in veel andere Europese steden verboden was. Vanaf 1323 werden zij toegelaten tot het makelaarsgilde, waar zij bovenaan de hiërarchie stonden. De Brugse waarden verdienden gouden bergen als commerciële bemiddelaars en behoorden tot de economische bovenlaag van de stadsbevolking: in de veertiende en vijftiende eeuw maakten telgen van herbergiersgeslachten deel uit van de stadsregering.¹⁸⁴

Toen Brugge in de vijftiende eeuw zijn positie als voornaamste handelsstad verloor, zette het verval in. Makelaars en waarden groeiden uit elkaar: waarden hadden geen makelaarsklerken meer in dienst en leefden vooral van de verhuur van loodsen en kelders, terwijl beroepsmakelaars hun diensten voor de kooplieden overnamen. Ook in Middelburg in Zeeland veranderde het karakter en de makelaardij en het herbergwezen. In de vijftiende eeuw moesten vreemde kooplieden nog verplicht een ‘waard’ kiezen; een eeuw later werd de handel vrijer maar herbergen bleven belangrijk als opslagplaats voor goederen, terwijl veel waarden nu als commissionair werkten.¹⁸⁵ In Dordrecht was de combinatie waard-makelaar verboden. Wel stonden de waarden hun vreemde klanten in andere opzichten ten dienste; zo vonden bij gebrek aan koophallen veel fysieke handelstransacties plaats in hun herbergen. Net als de makelaar moest de waard vaak persoonlijk aanwezig zijn bij de betaling van de ‘godspenning’, waarmee een koop werd afgesloten. Ook hielden herbergiers de boekhouding bij van de in hun gelagkamers gesloten transacties en vertegenwoordigden zij hun gasten voor de schepensbank. In afwezigheid van hun gasten verkochten waarden bij hen opgeslagen goederen, zorgden zij voor verzending naar het buitenland en dienden zij als handelsagent. De Dordtse waarden waren te

¹⁸³ Murray, *Bruges*, 75-78, 181-185; Gelderblom, *Cities*, 24; Reyerson, *Art of the Deal*, 84, 174-175.

¹⁸⁴ Over de Brugse makelaars-waarden: Greve, ‘Brügger Hosteliers’, 259-296; Van Houtte, ‘Makelaars’.

¹⁸⁵ Unger, *Middelburg*, 47, 146-147.

onderscheiden naar soorten goederen die in hun herbergen verhandeld werden, en naar de nationaliteit van hun gasten. Die bemiddelende en faciliterende rol was in de zestiende eeuw nog niet uitgespeeld.¹⁸⁶

Interessant is ten slotte de commerciële dienstverlening door waarden in Antwerpen. Deze stad beleefde immers zijn bloeiperiode na de neergang van Brugge en vóór de explosieve groei van Amsterdam. Buitenlandse kooplieden moesten er verplicht met makelaars werken, net als in Brugge. Aanvankelijk kwam de combinatie waard-makelaar ook hier voor, maar in de zestiende eeuw zijn de beroepen van elkaar gescheiden.¹⁸⁷ Waarden leverden hierna nog wel andere commerciële diensten voor de klanten van makelaars. Herbergen bleven ook ontmoetingsplaatsen voor kooplieden, vooral bij kortdurend verblijf. Het was hun huis, kantoor, bank en dikwijls ook de opslagplaats en toonzaal voor hun goederen. Zo'n *one-stop-shopping* locatie was voordelig, maar bij langduriger bezoek aan de Scheldestad huurden of kochten de kooplieden liever hun eigen huizen. Het Antwerpse stadsbestuur investeerde ook in permanente accommodaties voor buitenlandse kooplieden, zoals het Engelse Pand (1476). Dat diende slechts om koopwaar te tonen tijdens de markten, want daarnaast huurden de Engelsen pakhuizen in de buurt en sliepen ze in hostels. Een in 1480 opgericht pand voor uitwisselingen van goederen tussen lokale kooplieden en buitenlanders in de Hofstraat liep zo goed, dat dit in 1531 werd getransformeerd tot beursgebouw. Op de beurs verhandelden kooplieden niet alleen goederen maar ook wisselbrieven, verzekeringen en leningen. Daarnaast onderhield de stad speciale panden voor de verkoop van lokale producten, zoals juwelen, stoffen en schilderijen.

Het Antwerpse stadsbestuur bood met zogenaamde 'natiehuizen' ook huisvesting, opslag en verkoopruimtes aan ter bevordering van de handel. De Engelse Merchant Adventurers kregen in 1550 een nieuw pand voor opslag, verkoop en verblijf en voor de Duitsers verrees het Hessenhuis (1563), waar wagens werden gelost en geladen. Hierdoor verdween de transportsector uit de publieke drinkhuizen van Antwerpen. De Engelse Merchant Adventurers verhuisden bovendien naar Hamburg en ook de Hanzekooplieden verlieten de stad, ondanks hun prachtige nieuwe Oosterlingenhuis (1568) met rechtstreekse toegang tot de Schelde, opslagruimte en een recordaantal van 130 slaapkamers. Vanwege dit vertrek of juist de permanente vestiging van de handelaren verloren de Antwerpse herbergiers hun positie als veelzijdige agenten voor vreemde gasten.¹⁸⁸

Witte Hond en Drie Kauwen

Uit deze Vlaamse, Franse, Hollandse en Zeeuwse voorbeelden blijkt dat waarden verschillende soorten diensten verleenden aan kooplieden. Zij traden op als makelaar – dus als bemiddelaar tussen koper en verkoper – als zaakgelastigde van buitenlandse handelsfirma's en als assistent bij financiële transacties. Hun herbergen dienden als opslagruimte en ontmoetingsplek voor vreemde en inheemse kooplieden, makelaars en transporteurs zoals schippers en wagentrijvers. Welke van deze functies vinden we terug bij de Amsterdamse herbergen en waarden? De vroegst bekende waard die commerciële diensten verleende aan zijn klanten, was gevestigd in de Warmoesstraat, de drukke doorvoerstraat en populaire locatie voor herbergen (afb. 4, p. 50). Die populariteit had ook een prijs: in de vijftiende en zestiende eeuw waren de huizenprijzen in de Warmoesstraat het hoogst van de stad. Met name in het noordelijk deel, dichtbij de haven, aan de westzijde woonden welvarende Amsterdammers, die in de politiek en in de handel de dienst uitmaakten. Tussen de Sint Olofspoort en Guldehandsteeg werd ook de openluchtbeurs gehouden, waar een groeiend en internationaal publiek van kooplieden bijeenkwam. Bij regenachtig weer schuilden de makelaars, kooplieden, reders en verzekeraars onder de luifels van de winkels of in de gelagkamers van de herbergen. Voor de talrijke koren- en zouthandelaren was een aparte verzamelplaats aangewezen langs het Damrak, bij de Oude Brug. Bij slecht weer schuilden ook deze 'beursgangers' onder de luifels van de woningen en winkels en in drinkhuizen.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Jansma, 'Waarden', 220-224.

¹⁸⁷ Van Tielhof, *Graanhandel*, 209.

¹⁸⁸ Hun wettelijke verantwoordelijk voor de gasten verdween uit het Antwerpse recht, zodat kooplieden voortaan individueel verantwoordelijk werden gesteld. Harreld, *High Germans*, 122-124; Pohl, *Portugiesen*, 243-244; Peyer, *Gastfreundschaft*, 223-226; Gelderblom, *Cities*, 52-62; Calabi en Keene, 'Merchants' lodgings', 230-232.

¹⁸⁹ Dudok van Heel, 'Het begin van het Damrak', 81; Lesger, *Handel*, 217-218; Wagenaar, *Amsterdam*, deel 2, 32.

Gezien de gunstige ligging in het stedelijke verkeersnetwerk en de aanwezigheid van een kapitaalkrachtige elite van beurshandelaren en bestuurders is het weinig verwonderlijk dat herbergiers zich graag in de Warmoesstraat vestigden.¹⁹⁰ Met een gemiddelde breedte van vijf meter, een diepte van zeven meter en hooguit drie verdiepingen met een kelder en zolder als opslagruimte waren de huizen niet bijzonder groot. Zeker vergeleken met de weelderige natiehuizen in Brugge en de indrukwekkende Italiaanse en Noord-Afrikaanse *fondacos* uit dezelfde periode ging het om bescheiden gebouwen.¹⁹¹ Achter de voordeur lag het voorhuis met de gelagkamer en weer daarachter kwam de bezoeker in een lagere ruimte die als keuken kon dienen. Boven de keuken was een extra vertrek of ‘insteek’. De achterhuizen waren dikwijls in gebruik als pakhuis of tweede keuken: ze lagen rechtstreeks aan het water van het Damrak, de veilige binnenhaven waar transportschippers hun schuiten konden aanmeren. Tussen de entree en het drinklokaal aan de voorzijde van de levendige Warmoesstraat en het achterhuis lag soms een open binnenplaatsje.¹⁹² Halverwege de vijftiende eeuw zat herberg de *Witte Hond* (ter hoogte van Warmoesstraat huidig nr. 16), dicht naar de haven toe en met het achterhuis direct grenzend aan het Damrakwater. Aan de achterkant van het pand, tussen de tweede en derde verdieping van de Damrakgevel, is nog altijd de zeventiende-eeuwse gevelsteen met een wit hondje te zien (afb. 3).¹⁹³

Afb. 3 Gevelsteen *Witte Hond*, Warmoesstraat 16.

Vanaf 1455 was Jan Beth Jansz (ca. 1429-vóór 1498) waard in de *Witte Hond*. Hij trad ook op als vertegenwoordiger van Hanzekooplieden, voor wie hij uit het Oostzeegebied opgestuurde goederen in ontvangst nam, liet opslaan en doorverkocht. Zijn herberg had ten slotte nog de eerdergenoemde informatieve functie: op grote borden lazen bezoekers de tarieven van het paalgeld, een heffing die schippers moesten afdragen voor het onderhoud van de bebakening in de Zuiderzee.¹⁹⁴ Jan Beth was zelf geen vreemdeling, maar behoorde tot een van de oudste Amsterdamse geslachten. Hij was hoofdman van de nachtwacht in zijn buurt en zou opklimmen tot de hoogste stedelijke regentenambten: tussen 1471 en 1494 werd de waard negen keer tot burgemeester gekozen. Dankzij de huwelijken van twee van zijn dochters was hij ook schoonvader geworden van Andries Boelen en Floris Jansz den Otter, die vanaf 1496 de dienst uitmaakten op het stadhuis.¹⁹⁵ Als burgemeester moest Jan Beth geregeld op reis, zoals naar Hanzebijeenkomsten. Zijn vrouw Haes en hun dochters pasten dan op de herberg.¹⁹⁶

¹⁹⁰ Lesger, *Winkellandschap*, 25-26, 35; Verhey, ‘Warmoesstraat’, 67-68; B. de Melker, *Metamorfose*, 22.

¹⁹¹ Over de fondaco/funduc: Constable, *Housing the Stranger*.

¹⁹² Kistemaker, *Warmoesstraat*, 19-21; Van Dillen, *Bronnen bedrijfsleven*, deel 1, 238.

¹⁹³ Dit is de oudste, in beeld gebrachte en gehandhaafde Amsterdamse huisnaam, zie: Boers, ‘Gevelstenen’.

¹⁹⁴ Heeres, ‘Paalgeld’, 128-141.

¹⁹⁵ Een derde dochter, Balich, was begijn en later meesteres op het Begijnhof, zie: Van Eeghen, ‘Witte Hond’, 173. B. Dudok van Heel, *Burgers*, deel 1, 29, n. 37, 216.

¹⁹⁶ Wijnman, ‘Gulden Hand’, 63-65; Van Eeghen, ‘Witte Hond’, 173-174.

Jan Beth Jansz was niet de enige waard die economische diensten verleende. Rond 1500 waren er in de Warmoesstraat tenminste drie andere herbergen speciaal bestemd voor kooplieden uit het Oostzeegebied, zoals uit Rostock, Wismar, Reval (Tallinn), Riga en Danzig (Gdańsk), en Noord-Duitse steden als Hamburg, Lübeck en Bremen. In de graan- en bierhandel speelden deze Hanzekooplieden – of ‘oosterlingen’ in het toenmalige spraakgebruik – een overheersende rol. Holland was afhankelijk van buitenlands graan, dat in toenemende mate uit de Duitse Bocht en de Oostzeegebieden werd geïmporteerd, ten koste van de import van ‘westers’ graan uit de landbouwgebieden van Frankrijk en Engeland. Vanwege de gunstige ligging zou Amsterdam uitgroeien tot het handelscentrum van oosters graan voor West- en Zuid-Europa. De handel in granen, met name rogge, was grotendeels in handen van kooplieden uit de Hanzesteden. Ook in de verkoop van exportbier, kwalitatief hoogstaand en langer houdbaar dankzij de hop, domineerden de Hanzekooplieden. Vanaf de vijftiende eeuw lieten zij zich in Amsterdam vertegenwoordigen door commissionairs, factors of liggers. Liggers waren vennoten die namens de vreemde kooplieden goederen in ontvangst namen en verkochten; factors waren gesalarieerde vertegenwoordigers, die niet deelden in het bedrijfsrisico, en commissionairs kregen van bevriende kooplieden in het buitenland verzoeken om voor hun rekening te kopen of te verkopen. De commissiehandel kwam in de zestiende eeuw veelvuldig voor.¹⁹⁷

Hanzeatische handelsfirma's zonder vaste vertegenwoordigers in Amsterdam deden vanaf de vijftiende eeuw steeds vaker een beroep op inheemse kooplieden, makelaars en herbergiers. De makelaardij – het samenbrengen van koper en verkoper tegen betaling van courtage – stond in Amsterdam nog niet onder overheidstoezicht. Eind vijftiende eeuw bedrogen kwaadwillende makelaars echter grootschalig de buitenlandse kooplieden, die daarover klaagden bij het stadsbestuur. Dit reageerde in 1495 met een strenge keur, gericht tegen oplichters die zich uitgaven als makelaars: als zij in handen van justitie vielen, werden ze voor een jaar verbannen en verloren zij de rechterhand bij voortijdige terugkeer.¹⁹⁸ De inhoud van de keur moest door de ‘waarden ende herbergiers’ worden verkondigd aan hun gasten, de vreemde kooplieden. Vooral graanmakelaars bleven zich aan fraude bezondigen, zodat het stadsbestuur hun in 1522 de beroepsuitoefening geheel ontzegde. Acht jaar later stonden de burgemeesters de handelsbemiddeling weer toe, maar uitsluitend door elf van stadswege aangestelde en beëdigde makelaars.¹⁹⁹ Dit aantal officiële makelaars nam snel toe tot enkele tientallen in 1533, naast een onbekend aantal beunhazen. Hardnekkige recidivisten werden gestraft met een verbanning of een gevangenisstraf en een torenhoge boete.²⁰⁰ In tegenstelling tot de situatie in steden als Dordrecht en Antwerpen mochten Amsterdamse makelaars tussen 1531 en 1580 ook zelf handeldrijven in opdracht van hun lastgevers, mits deze buiten de stad waren. Deze praktijk zal de onafhankelijke positie van de makelaars niet ten goede zijn gekomen.²⁰¹

Uit een keur (1581) en de zeventiende-eeuwse ordonnantie op de makelaardij (1612) blijkt dat Amsterdamse waarden zich ook als makelaar aanboden. Vanaf dat laatste jaar was het voor makelaars die herberg hielden voortaan geheel verboden hun gasten te dienen bij koop of verkoop.²⁰² Hoewel er geen archivalische bewijzen zijn, moet de beroepencombinatie waard-makelaar in de zestiende eeuw dus zijn voorgekomen. Voor vreemde kooplieden zonder vaste zaakgelastigde in Amsterdam was het echter aantrekkelijker om geen makelaars maar waarden of andere vertegenwoordigers in te schakelen. Zo moesten zij de makelaars voor hun diensten courtage betalen, waarvan de kosten in de eerste helft van de zestiende eeuw uiteenliepen van één stuiver per last (3010 liter) tarwe tot vijf stuivers voor een last ‘brouwkoren’, bestemd voor het bier brouwen. Ook aan de vergoedingen van handelsvertegenwoordigers zoals herbergiers, commissionairs en factors waren de buitenlandse

¹⁹⁷ Posthumus, *Oosterse handel*, 178-179; Van Tielhof, *Graanhandel*, 181, 189-203; Knol, *Koggen*, 72-73.

¹⁹⁸ Deze keur uit 1495 (Breen, *Rechtsbronnen*, 304) wordt in de literatuur gezien als totaalverbod op makelaardij (o.a. Stuart, *Makelaardij*, 20-22; Vergouwen, *Makelaardij*, 34; Gelderblom, *Cities*, 58). Volgens Ter Gouw (*Amsterdam*, deel 3, 263-264) berust dit op een verkeerde lezing van de keur.

¹⁹⁹ Tussen dit elftal bevinden zich vermoedelijk geen waarden; Willem Cornelisz zou kunnen overeenkomen met de waard van de *Wijngaard*, maar omdat het een generieke naam is en zijn nevenberoep niet wordt vermeld, is de kans gering. SAA, Archief 5020, inv.nr. 7, f. 173.

²⁰⁰ SAA, Archief 5020, inv.nr. 7, f. 290, 9-11-1535; Archief 5061, inv.nr. 567, f. 112v, 27-4-1542.

²⁰¹ Stuart, *Makelaardij*, 27, 44; Van Tielhof, *Graanhandel*, 195.

²⁰² Dit verbod gold al veel langer in andere Europese steden, zie: Peyer, *Gastfreundschaft*, 60-61, 70; Frensdorff, *Makler*, 297. Van Ravesteyn, *Onderzoekingen*, 71; Van Malsen, *Makelaarsgild*, 28.

kooplieden geld kwijt, want zij werkten op provisiebasis en vroegen ‘factorgelt’ of ‘pondgeld’.²⁰³ In ruil daarvoor leverden de waarden en factors hun opdrachtgevers echter veel meer diensten dan alleen makelaardij. In 1497 beschrijft een van verduistering verdachte Amsterdamse herbergier, Peter van Aken, hun werkzaamheden voor de Hanzekooplieden. Zijn Duitse lastgevers sturen goederen per schip en met meereizende dienaren naar hun ‘factoren ende hairen wairden, die dezelve ontvingen, vercoften, tgelt of andere coipmanscap wederomme overzonden, ende dit al ter goede trouwen ende om haer pontgelt’.²⁰⁴ Van Aken handelde voor de oosterlingen ook geldzaken af en stelde zich borg voor hen.²⁰⁵ Voor dit gehele dienstenpakket – het aannemen, opslaan, verkopen, de opbrengst of andere goederen retourneren naar het oosten en de financiële diensten – vroegen de Amsterdamse waarden een provisie van gemiddeld één procent. Op de totale kosten van de graanexport was dit een gering bedrag. Voor de Hanzekooplieden was het gunstiger om te werken met één vaste vertegenwoordiger in plaats van met verschillende losse makelaars.²⁰⁶ Bovendien waren zij deze *modus operandi* gewend in hun thuissteden. Zo maakten twee Amsterdamse kooplieden aan het eind van de vijftiende eeuw in Danzig gebruik van de diensten van een lokale herbergier. Hun koopwaar lag opgeslagen in diens pakhuis en kelder en de waard betaalde rekeningen aan lokale kooplieden voor handelsgoederen en wisselde geld voor zijn gasten. Vanuit Amsterdam ontving hij zout, olie, wijn, vruchten en laken, terwijl de Danziger waard Pruisische exportartikelen als rogge, tarwe, pek, teer, as en hout inkocht, opsloeg en naar Holland verscheepte. Beide partijen verleenden elkaar krediet, zodat het onderlinge vertrouwen groot moet zijn geweest.²⁰⁷

Hamburger Broederschap

Zoals de voorbeelden van Pieter van Aken²⁰⁸ en de Amsterdammer Jan Beth Jansz al aantonen, waren niet alle Hanzewaarden zelf oosterlingen. Van Wollebrant Dircksz, waard in herberg de *Heilige Drie Koningen* in de Warmoesstraat (nr. 56)²⁰⁹, is de herkomst onbekend. Zijn dienaar, Claas Hudepol, deed namens de factor van een Hanzekoopman betalingen in Antwerpen. Zelf was Wollebrant Dircksz factor van een groep kooplieden uit Stettin. Die schreven hem tijdens een periode van schaarste uitsluitend koren naar Amsterdam te willen sturen, indien dit zou mogen worden doorgevoerd. De waard antwoordde op last van de burgemeesters, ‘dat die coopman soude vrij mit zijn koorn mogen comen ende varen daer mede, daert hem beliefd’. De stadsbestuurders stelden groot vertrouwen in de waard Wollebrant Dircksz: zo stuurden ze hem in 1525 met de admiraal van Holland en de stadssecretaris naar het Vlie, om brieven van pardon te overhandigen aan een kaperkapitein van de Deense koning Christiaan II. Na zijn overlijden hebben de kinderen van zijn zoon, Jan Wolbrantsz, het pand in de Warmoesstraat verkocht. Onder de nieuwe eigenaars bleef het wel in gebruik als herberg onder de naam *Drie Koningen*.²¹⁰

Onduidelijk is ook de afkomst van Pieter Lobbe (?-vóór 1495), opnieuw gevestigd in de Warmoesstraat (nr. 34). De ‘Drie Kauwen’ uit de naam van zijn herberg stonden weliswaar in het wapen van een Duits adelsgeslacht en de naam ‘Lobbe’ komt voor bij een koopman in Danzig²¹¹, maar daarmee is zijn herkomst nog niet verklaard. Pieter Lobbe werkte rond 1492 als commissionair voor de Hanzekooplieden: hij ontving ladingen rogge en verkocht die namens hen door.²¹² Voor de opslag van vijf last rogge moest hij een externe zolderruimte huren verderop in de Warmoesstraat, bij Claes

²⁰³ Het ‘pondgeld’ niet te verwarren met de gelijknamige bijdrage voor de zeebeveiliging (zie hoofdstuk 2). Van Tielhof, *Graanhandel*, 191-192. Schmidt-Rimpler, *Kommissionsgeschäfts*, 232-233.

²⁰⁴ Poelman, *Oostzeehandel*, deel 1, nrs. 2935, 3021; Ketner, *Handel*, 152-153.

²⁰⁵ *Hansische Urkundenbuch*, deel 11, nr. 819.

²⁰⁶ Mickwitz (ed.), *Revaler Handelsbüchern*, 126-127.

²⁰⁷ Dit blijkt uit het op het SAA bewaarde koopmansboek, uitgegeven door Posthumus, *Oosterse handel*. Hermesdorf, *Herberg*, 90-91; Ketner, *Handel*, 155.

²⁰⁸ Van Aken, als waard actief tussen 1492 en 1495, was mogelijk eigenaar van de *Drie Kronen* (Warmoesstraat 40), aangezien zijn weduwe Beatrix dit pand in 1512 verkocht, zie: Kam, *Warmoesstraat*, 36.

²⁰⁹ Vanaf 1540 was Arent Hudde eigenaar, zie: Kam, *Warmoesstraat*, 58.

²¹⁰ Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 56. Meilink, ‘Rapporten’, 31; *Revaler regesten*, nr. 80; Van der Gouw, ‘Kniphof’, 55.

²¹¹ *Urkundenbuch*, deel 11, nrs. 43/6, en 108/301: de Danziger koopman Kersten Lubbe/Lobbe, actief rond 1517-18, suggereert een verbintenis tussen Lobbe en zijn opvolger Kersten Roelofsz.

²¹² Wijnman, ‘Herberg’, 61; *Urkundenbuch* 11, nr. 819.

Lambertsz Gaeff (?-na 1509²¹³), waard in de *Gulden Hand* (huidig nr. 24). Gaeff was een vierde steunpilaar voor de Hanzekooplieden in het Amsterdam van rond 1500. Hij was een machtig man – als schepen en vroedschap zat hij in het stadsbestuur – en was ook werkzaam als bierbrouwer: langs zijn brouwhuis liep de Gulden Handsteeg naar het water van het Damrak. Daar konden vlotschuiten aanleggen aan zijn eigen ‘Guldehandsteiger’. In de herberg aan de voorzijde in de Warmoesstraat behartigde Gaeff de belangen van Hanzekooplieden, of zoals hij zelf verklaarde: ‘dat hij een weert ende hostellain es wonende in deser stede in de Gulden Handt aldaer die Oosterlingen plegen thuyt te liggen’. Als waard-factor was Gaeff nauw betrokken bij het religieuze en sociale ontmoetingscentrum van de Hamburger koopliedengemeenschap: de Hamburger Broederschap. De Hamburgers onderhielden al sinds 1421 een eigen altaar, gewijd aan Sint Paulus, in de Oude Kerk, maar ze wilden hier graag een kapel omheen bouwen. De door de stad Hamburg beloofde inkomsten van een bierbelasting bleven achterwege, zodat zij in Amsterdam naar particuliere investeerders voor de kapelbouw zochten. Oplossing bood ‘eyn gud man de heth [die heette] Jan Janssen / und was do ter tid unsser hamborger wirth’.²¹⁴ Deze vijfde ‘Hanzewaard’ was tevens stoker en brouwer, maar de locatie van zijn bedrijf en herberg is onbekend. Als bestuurder (overman) bracht Jan Jansz (?-na 1507) de financiële zaken van de broederschap op orde en collecteerde hij hoogstpersoonlijk een enorm bedrag voor de bouw van de kapel. Ook herbergier Gaeff was geldschietter voor de Hamburger Kapel, die in 1509 gereedkwam en waar een priester sindsdien vijfmaal per week de mis las. Zijn herberg lag om de hoek bij het heiligdom en werd het trefpunt van de broederschap. De ongeveer dertig gildebroeders bespraken er hun verenigingszaken en sloten er wellicht ook zakelijke overeenkomsten. Tussen 1506 en 1516 hielden ze hun jaarlijkse feestmaaltijd in de *Gulden Hand*, wat de waard extra inkomsten opleverde. Het waren langdurige bijeenkomsten, die soms werden uitgesmeerd over twee dagen.²¹⁵

Claes Lambertsz Gaeff werd als waard en overman van de Hamburger Broederschap opgevolgd door zijn zoon, Claes Claesz. Deze trad ook in zijn voetsporen als stadsbestuurder.²¹⁶ Zijn bijverdiensten aan de broederschaapsmaaltijden verloor hij in 1516 aan een concurrent, het *Poortje*. Deze herberg lag ook in de Warmoesstraat (nr. 75), maar uitbater en eigenaar Jan Thaemsz lijkt zich niet met de handel te hebben ingelaten, doch zich te hebben geconcentreerd op het bereiden van een ‘eerlycke maelyt’. Minder eerlijk was Jan Thaemsz in zijn bedrijfsvoering: net als 58 collega’s gebruikte hij ongemerkte drinkkannen.²¹⁷ Na zijn overlijden, in 1522, zette zijn weduwe de maaltijdentraditie voort, tot de broederschap in 1529 tijdelijk uitweek naar de *Hollandse Tuin*, opnieuw een drinkhuis in de Warmoesstraat (huidig nr. 113).²¹⁸ In 1533 keerden de gildebroeders terug naar hun vertrouwde *Poortje*, waar een waard ‘Philip’ de leiding had. Een van de Hamburger broeders hield vanaf 1521 zelf een herberg in de Warmoesstraat, de *Zwarte Arend* (huidig nr. 14). Deze Jacob Lucasz ontving hier sporadisch stadsgasten, zoals een ambassadeur van Denemarken in 1531. Die lucratieve maaltijdgasten zal hij te danken hebben aan zijn vader, een van de burgemeesters. In 1534-45 logeerde hij ook dopers, vermoedelijk zonder dat zelf te weten. Daarnaast was Jacob Lucasz rond 1545 exporteur en scheepseigenaar. Na zijn overlijden, in 1558, ging herberg de *Zwarte Arend* naar zijn schoonzoon, Adriaen Pauw, een succesvol graankoopman en factor van de koning van Denemarken.²¹⁹

In 1535 koos de Hamburger Broederschap een nieuwe locatie voor de maaltijden: de herberg van Joachim Wandermann in de Warmoesstraat (nr. 8). De levensloop van deze waard, koopman, schipper en avonturier is avontuurlijk te noemen. Wandermann/Wendermann was geboren in hertogdom Mecklenburg in Noord-Duitsland maar vestigde zich vóór 1512 in Amsterdam en werd burger van deze stad. Sindsdien voer hij op zee, zowel met koopvaardij schepen als met kapersvaartuigen. In 1525 was hij een van de schippers die in opdracht van de verjaagde Deense koning

²¹³ Vgl. Bessem, *Oorkondenboek*, nr. 622.

²¹⁴ Bijtelaar, ‘Hamburger kapel’, 12; Dudok van Heel, ‘Brouwerijen’, 38.

²¹⁵ Wijnman, ‘Gulden Hand’, 68.

²¹⁶ In 1509 werd Claes Claesz Gaeff schepen en een jaar later lid van de vroedschap, zie: Elias, *Vroedschap*, deel 1, 271. Wijnman, ‘Gulden Hand’, 68.

²¹⁷ SAA, Archief 5020, inv.nr. 7, f. 201v, correctie 6-10-1517.

²¹⁸ SAA, Rekenboek Hamburger Broederschap [alleen nog op film aanwezig]. Waard en eigenaar van deze herberg was in deze periode Pieter Dircksz, zie: Kam, *Warmoesstraat*, 326.

²¹⁹ SAA, Archief 5014, inv.nr. 2, f. 36v; inv.nr. 10, f. 48; Elias, *Vroedschap*, deel 1, 14-15; Kistemaker, *Warmoesstraat*, 203; *DAN*, deel 5, 155-156.

Christiaan II een veroveringstocht maakten om de troon terug te winnen. Na de mislukte operatie werd hij gearresteerd en verhoord door het gerechtshof in Den Haag, maar de landvoogdes verleende hem gratie. Wandermann keerde terug naar Amsterdam, maar werd voor de rechter gebracht door een koopman uit Danzig die schade zou hebben geleden door de kapers. Hij beriep zich op het pardon, maar het stadsbestuur protesteerde daartegen omdat het vreesde dat de oosterlingen de schade op hun kooplieden zouden verhalen.²²⁰

De afloop van de rechtszaak tegen Wandermann is onbekend, maar hij had zijn lesje niet geleerd. Enkele jaren later dook hij op als vertrouweling van Pompeius Occo, de bekende factor van de Augsburgse bankiersfirma Fugger die eveneens de wanhoopspogingen van de Deense koning steunde. Bij de uitrusting van een nieuwe kapervloot in 1531 stond Wandermann op Occo's betaallijst, maar de tocht liep wederom uit op een mislukking: Christiaan belandde in Deense gevangenschap en Wandermann werd opnieuw verhoord door het hof.²²¹ Bij terugkeer in Amsterdam leidde Wandermann tijdelijk een rustiger bestaan, als waard in de Warmoesstraat. Ironisch genoeg kwam juist de Hamburger Broederschap in zijn huis bijeen, terwijl zijn medekapers tien jaar eerder waren verslagen door Hamburgers. Met de broederschap ging het intussen bergafwaarts, omdat de reformatie broeders weglokte en er vanwege de oorlog met het Hanzeverbond weinig handel was tussen Hamburg en Amsterdam. In 1541 hadden de broeders helemaal niets te besteden, 'overmits grote ongevalle en quaet fortun'. Wandermann verloor de broederschap als klant, maar zal er geen grote schade door hebben geleden. Hij was eigenaar van het herbergpand in de Warmoesstraat, wat op grote welstand wijst.²²²

Behalve in zijn hoedanigheid als waard was Wandermann geen handelsvertegenwoordiger. In 1544 werd hij actief als ronselaar voor de Bourgondische vloot, waarvoor hij een vast maandsalaris ontving. Met de in datzelfde jaar gesloten Vrede van Spiers (1544) waren de belangrijkste maritieme conflicten echter voorbij en kregen de Hollandse koopvaarders weer ongehinderd toegang tot het Oostzeegebied.²²³ De maritieme loopbaan van Joachim Wandermann was uitzonderlijk. De meeste waarden in de Warmoesstraat waren honkvaster. Zij bleven actief als handelsvertegenwoordiger van kooplieden uit hun eigen herkomstregio, maar integreerden razendsnel in hun nieuwe omgeving. Halverwege de zestiende eeuw behoorden enkelen van hen zelfs tot de rijkste inwoners van de stad.

²²⁰ Van der Gouw, 'Claes Kniphof', 47-48, 93-99. Ter Gouw schrijft echter (*Amsterdam*, deel 4, 54-55) dat Wandermann het galjoen in Goedereede had verlaten om zijn straf te ontlopen.

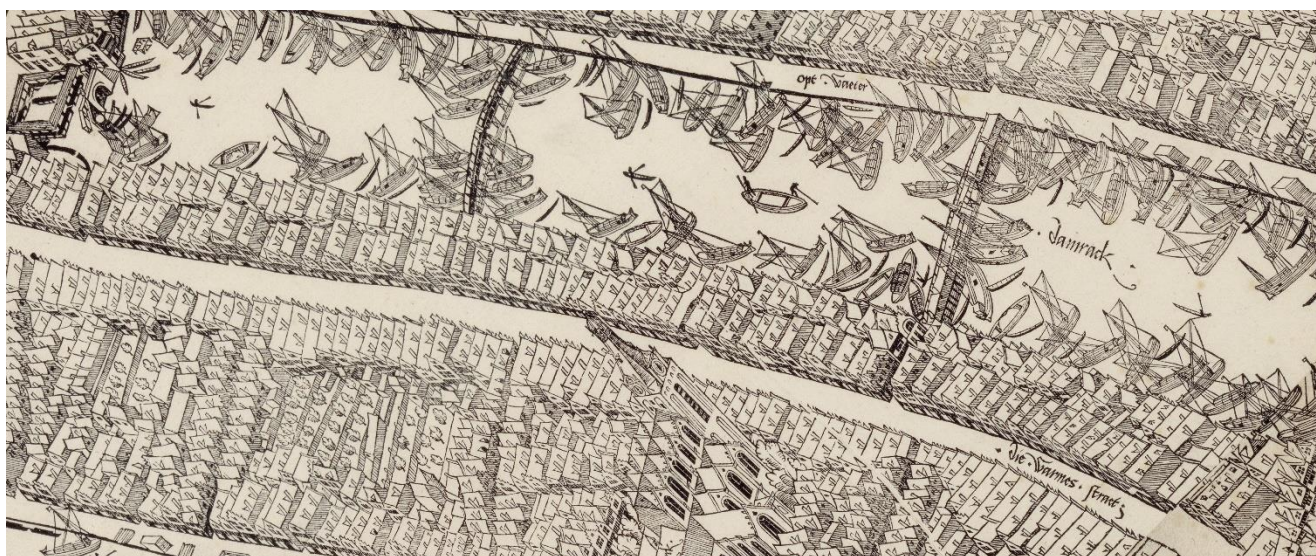
²²¹ Nübel, *Pompejus Occo*, 59, 138, 162, 187, 194; Häpke, *Akten*, deel 1, 49-52 [nr. 51], 271-272 [nr. 242].

²²² Kam, *Warmoesstraat*, 7; Kistemaker, *Warmoesstraat*, 202.

²²³ Sicking, *Neptune*, 389, 396-398.

5 Hanzewaarden

Een kleine groep Hanzewaarden vestigde zich permanent in Amsterdam. Via een huwelijk met een lokale bruid konden zij goedkoop het poorterschap bemachtigen: een vereiste om een herberg te mogen beginnen. Bovendien gaf het burgerrecht hun vrijstelling van de Hollandse en Zeeuwse tollén. Hierdoor konden zij oosters graan veel goedkoper over de binnenwateren naar de Zuidelijke Nederlanden vervoeren. Enkelen van hen werden grote exporteurs en behoorden tot de welvarendste inwoners van de stad.²²⁴ Andere migranten stegen minder hoog op de maatschappelijke ladder, maar in het snelgroeiende Amsterdam kregen zij wel de kans om een goedlopende herberg op te zetten.

Afb. 4 Warmoesstraat in 1544. Ter rechterzijde en aan de kant van het Damrak lagen de meeste handelsherbergen. Uitsnede: C. Anthonisz, 1544. Rijksmuseum.

Grootste exporteurs

Een van de succesvolle Hanzewaarden was Karsten Roeloffsz (ca. 1480-ca. 1556), de opvolger van Pieter Lobbe als waard in de *Drie Kaauwen*. Vóór 1514 trouwde hij met een Amsterdamse, waardoor hij poorter werd.²²⁵ De herkomstplaats van Karsten Roeloffsz is onbekend, maar hoogstwaarschijnlijk kwam hij uit Hamburg of een andere Duitse handelsstad. Als lid van de Hamburger Broederschap leende hij geld voor de afbouw en inrichting van de kapel in de Oude Kerk. Zijn handelsactiviteiten waren uitermate divers. Zo komen we hem in 1517 tegen als commissionair van een Hamburger koopman en in 1520 als factor van een graanhandelaar uit Lijfland, voor wie hij in Amsterdam rogge moest verkopen, zodra het prijspeil hoog genoeg was. Tien jaar later, in 1530, was hij woord-vertegenwoordiger voor kooplieden uit Holstein, Dithmarschen, Stralsund, Greifswald, Danzig en andere Duitse plaatsen. Hij stuurde lege schepen met bemanning naar zijn opdrachtgevers, die ze gevuld met koren naar Engeland, Spanje of Portugal lieten zeilen. Laken – wollen stoffen – uit Hollandse steden als Leiden, Haarlem en Naarden verscheepte hij naar zijn Duitse connecties. Intussen bleef Karsten Roeloffsz actief voor de koopman in Lijfland, voor wie hij meer deed dan graan verhandelen. Zo kocht hij in 1535 in Antwerpen kwikerts en sponzen. Via zijn buitenlandse netwerk was Karsten Roeloffsz op de hoogte van het internationale nieuws. Zo ontving de waard in 1534 een brief met informatie over de veroveringen van de nieuwe Deense koning in Jutland en Schonen. Kennis

²²⁴ Pogingen om de binnenlandse ‘sluiproute’ te verbieden werden gefrustreerd door het stadsbestuur, zodat de oosterlingen de binnenvaart intensief bleven gebruiken voor het graanvervoer, zie: Van Tielhof, *Graanhandel*, 194, 199; Lesger, *Handel*, 48-49.

²²⁵ SAA, Archief 5073, inv.nr. 773, f. 249v; Hápke, *Akten*, deel 1, nr. 224.

van zulke actualiteiten was van doorslaggevend belang bij de handel op de Noordzeekusten en in het Oostzeegebied.²²⁶

In zijn nieuwe thuisstad Amsterdam onthaalde Karsten Roeloffsz ook buitenlandse gasten, die over nuttige informatie beschikten. Zo verbleven in 1534 en 1542 vertegenwoordigers uit Hamburg in zijn herberg, aan wie hij op stadskosten onderdak bood en maaltijden voorschotelde.²²⁷ Vooral met zijn handelsactiviteiten verdiende hij echter gouden bergen: in 1543 kon hij met een bedrijfskapitaal van 2400 gulden tot de economische elite van de stad worden gerekend. Ook onder de exporteurs – wier namen bekend zijn dankzij de registratie van een exporthelling op handelsgoederen – behoorde Karsten Roeloffsz tot de top. In 1544 en 1545 verzond hij 44 partijen handelswaar, met een gezamenlijke waarde van 4170 gulden. Nog altijd ging het voornamelijk om Hollands laken, dat hij bijna wekelijks in kleine partijen naar opdrachtgevers in Noord-Duitsland zond. Minder frequent verzond hij ook zeep, haring of een lading lood. De bestemming reikte zelden verder dan Hamburg, waar de goederen werden verkocht of doorgevoerd naar de Oostzeesteden. Omdat hij relatief kleine hoeveelheden verzond, werkte Karsten Roeloffsz waarschijnlijk als commissionair voor verschillende opdrachtgevers uit de Hanzesteden. Hun tegenprestatie zal, net als in 1530, hebben bestaan uit het sturen van gevulde graanschepen naar Amsterdam.²²⁸ Voor de verkoop van die geïmporteerde granen hoefde hij alleen maar de deur uit te lopen, want de ‘openluchtbeurs’ werd gehouden in zijn eigen straat. Of de kopers kwamen hem in de herberg opzoeken om daar de graanmonsters te bekijken en de koop te sluiten.

De grootste exporteur in 1544-45 en tevens een van de rijkste inwoners van de stad was eveneens een Hanzewaard. Deze Arent Hudde (ca. 1515-1582) was hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit Kampen maar kocht het poorterschap van Amsterdam. Hij was uitbater en vanaf 1540 ook eigenaar van herberg de *Drie Koningen* in de Warmoesstraat (nr. 56). Namens zijn achtergebleven familie in Kampen bewaarde hij dat jaar goederen, die in beslag waren genomen van een schuldenaar uit Lübeck. Zijn hoge sociaaleconomische status blijkt uit zijn huwelijk met burgemeestersdochter Trijn Jacob Huygendr, met wie hij vijf kinderen kreeg.²²⁹ Hudde handelde voor eigen rekening in Oostzeeproducten, zoals vlas uit Reval. In 1543 had hij duizend gulden aan bedrijfskapitaal geïnvesteerd. Daarnaast was hij als commissionair en als factor actief voor kooplieden uit Narva en Reval. Zijn gelijknamige oudste zoon vestigde zich in Riga, zodat Arent Hudde ook verzekerd was van een betrouwbaar handelscontact in deze stad. In 1544-1545 exporteerde hij – vermoedelijk als commissionair – uit Amsterdam voor een recordbedrag van ruim twaalfduizend gulden²³⁰ aan goederen, grotendeels naar het Oostzeegebied. Net als bij Karsten Roeloffsz ging het vooral om textiel, maar daarnaast ook om zout, haringen, boter en opmerkelijke zaken zoals glaswerk, konijnenhuiden en hoeden, die meegingen tussen de bulkgoederen. Zo verscheepte hij in maart 1545 zowel een partij stenen als een koffer met hoeden naar Hamburg. Als een van de weinige Amsterdamse kooplieden in deze tijd beschikte Hudde over een eigen schip.²³¹

Retour naar Amsterdam kreeg Arent Hudde graanschepen uit het Oostzeegebied. Met zijn handelspartners daar correspondeerde hij over de graanprijs en de wisselwaarde van de gulden. Uit een afrekening met Jasper Kappenberg, een koopman in Reval, blijkt zijn handelswijze als factor. Kappenberg zond in 1553 een partij rogge naar de herberg van Hudde, die bij aankomst de schipper betaalde en de kosten voor het laden en lossen voorschoot. Na de verkoop maakte Hudde een afrekening: voor zijn eigen diensten bracht hij één procent van de verkoopprijs in rekening en de voorgeschoten onkosten trok hij af van de opbrengst, waarna hij het restbedrag in een verzegelde envelop terugstuurde naar Reval. Hudde mocht de partijen graan echter ook opslaan en pas verkopen

²²⁶ Mickwitz, *Revaler Handelsbüchern*, 126, 136; Ahvenainen, *Getreidehandel*, 173; Van Tielhof, *Graanhandel*, 192; Meilink, ‘Rapporten’, 32-34.

²²⁷ SAA, Archief 5014, inv.nr. 4, f. 34; inv.nr. 11, f. 53.

²²⁸ Meilink, ‘Bedrijfskapitalen’, 273; Posthumus, *Uitvoer*, 136-138, 148-149; Van Tielhof, *Graanhandel*, 192.

²²⁹ Elias, *Vroedschap*, deel 1, 161-162; Van Tielhof, *Graanhandel*, 193; Häpke, *Akten*, deel 1, nr. 382, p. 370.

²³⁰ Posthumus (*Uitvoer*, 154) rekent per abuis in ponden Vlaams, waardoor Jonker (*World markets*, 17) ten onrechte meent dat Hudde voor bijna 42.000 gulden exporteerde. Dat zou in deze periode een absurd hoog bedrag zijn. Vgl. Van Tielhof, *Graanhandel*, 192, n. 32.

²³¹ Huddes specialisatie in hoeden hield wellicht verband met zijn achternaam, die ook als Hodde of Hoede gespeld werd, zie: *WNT*, lemma ‘hoeden’. Posthumus, *Uitvoer*, 77, 132-134, 146-147.

als hij er een betere prijs voor kon krijgen. Voor die opslag had hij naast zijn herberg verschillende huizen en pakhuizen gekocht, tot een totaal van dertien in 1569.²³² Ook het stadsbestuur wist hem te vinden, wanneer er behoefte was aan graan of andere Duitse producten. Zo leverde hij de stad in 1547 bier uit Bremen voor het bezoek van de stadhouder van Holland en in 1556 een grote partij rogge uit Pruisen. Zijn contacten met het stadsbestuur, mede dankzij zijn huwelijk met de burgemeestersdochter, leidden ook tot zijn aanstelling als huiszittenmeester, belast met de armenzorg voor thuiszittende burgers. Een hoger regentenambt zat er voor hem niet in, aangezien de lokale machthebbers de rijen gesloten hielden en Hudde – net als andere grote graanhandelaren – misschien ook geen politieke carrière ambieerde. Wel werd zijn zoon Rutgert burgemeester van Kampen en trouwden zijn dochters met mannen, die na de omwenteling van 1578 in Amsterdam in het stadsbestuur terechtkwamen. De drie kronen op het uithangbord aan zijn herberg keerden terug in het wapenbord van deze latere regenten.²³³

De Hanzewaarden Lubbert Nut en Herman Gerritsz int Boot behoorden ook tot de grootste exporteurs van 1544-1545. Beiden woonden in de Warmoesstraat en kwamen uit het Oostzegebied en Noord-Duitsland. Nut/Not was rond 1488 geboren in Bremen, waar hij een klantenkring had opgebouwd voordat hij zich in Amsterdam vestigde en poorter werd. In 1527 zond hij een hulkschip met bemanning naar Bremen om graan te vervoeren naar Engeland, een jaar later waren het zes schepen. De vaartuigen gingen met Engels laken retour naar de Bremer haven. Deze handel ging geheel voorbij aan zijn nieuwe thuisstad Amsterdam, omdat daar tijdelijk het 'congégeld', een heffing op de uitvoer van graan, werd geheven. In 1543 had Nut voor vijftienhonderd gulden geïnvesteerd in zijn koophandel en was hij waard in de *Rode Helm* (Warmoesstraat, huidig nr. 52), al zal hij de bediening aan anderen hebben overgelaten. De komende anderhalf jaar bevrachtte hij twintig keer schepen met een totaalwaarde van ruim drieduizend gulden voor buitenlandse kooplieden, vooral uit Bremen. Hij verzond bulkgoederen als ijzer en lood, maar ook laken, voedingsmiddelen als haring en wijn en typisch Amsterdamse producten zoals de internationaal vermaarde zeep. Nut trad verder op als handelsvertegenwoordiger van andere Duitse kooplieden, onder meer uit Keulen. Na zijn overlijden, in of voor 1554, kregen zijn zes kinderen achthonderd gulden per persoon, wat betekent dat de totale nalatenschap 4800 gulden bedroeg. Zijn zoon Willem Lubbertsz zette de herberg en ongetwijfeld ook de zaken voort.²³⁴

De laatste grote exporteur, Herman Gerritsz, was eigenaar van het *Boot*, een herberg aan het begin van de Warmoesstraat (nr. 16A). In 1528 kreeg hij een boete omdat hij zijn vreemde gasten niet had aangemeld, zoals de keur dat voorschreef. Aangezien hij jopenbier leverde aan het stadsbestuur was hij mogelijk afkomstig uit Danzig, waar deze donkerbruine drank werd geproduceerd.²³⁵ Herman Gerritsz int Boot, zoals hij voluit werd genoemd, exporteerde in het bijzonder haring naar Hamburg, maar ook laken, zeep en bier. Vergeleken met 1544, toen hij nog voor ruim vijfduizend gulden uitvoerde, liep zowel het aantal bevrachtingen als de totale waarde het jaar daarna sterk terug, tot een miezerige 553 gulden, voornamelijk verdiend met het verschepen van geringe hoeveelheden jopenbier. Deze waard behoorde duidelijk niet tot de economische elite en was meer een bierleverancier en herbergier dan een succesvol tussenpersoon in de graanhandel: in 1543 had hij dan ook te weinig bedrijfskapitaal om te worden aangeslagen.²³⁶ Wel was hij actief als factor, zo bleek in 1553 tijdens een conflict met de tollenaar van Haarlem. Zijn binnenschipper moest tol betalen omdat Herman Gerritsz int Boot de goederen als factor – en dus voor niet-Amsterdamse opdrachtgevers – verscheept zou hebben.²³⁷

²³² Ahvenainen, *Getreidehandel*, 168; *Revaler regesten*, nrs. 89, 102-105; Mickwitz, *Revaler Handelsbüchern*, 69, 88, 126.

²³³ SAA, Archief 5014, inv.nr. 16, f. 51; Kistemaker, *Warmoesstraat*, 132; Elias, *Vroedschap*, deel 1, 162; Tracy, *Financial revolution*, 172.

²³⁴ SAA, Archief 5073, inv.nr. 6, f. 24v, 13-2-1554; Kam, *Warmoesstraat*, 54; Meilink, 'Rapporten', 30; Posthumus, *Uitvoer*, 139-140; Van Tielhof, *Graanhandel*, 192.

²³⁵ SAA, Archief 5020, keurboek D, f. 249v, 15-5-1528; Archief 5014, inv.nr. 2, f. 36; inv.nr. 8, f. 37 [jopenbier]. Kistemaker, *Warmoesstraat*, 124.

²³⁶ SAA, Archief 5073, inv.nr. 777, f. 139, 19-9-1556; Kam, *Warmoesstraat*, 18; Posthumus, *Uitvoer*, 141-141, 154-155.

²³⁷ Van Tielhof, *Graanhandel*, 194, n. 46; Van der Laan, *Resoluties*, 57, 295, n. 118.

Nouveaux riches uit Reval en Danzig

Naast het *Boot* lag de eerdergenoemde herberg de *Witte Hond* (Warmoesstraat, huidig nr. 16). Na het overlijden van Jan Beth Jansz was in 1522 Bart Reyersz hiervan de uitbater. Deze werd opgevolgd door zijn schoonzoon, Mathijs Beddehesinck. Gezien zijn familienaam en de voornamen van zijn zes kinderen had ook hij Duitse wortels. Na zijn overlijden in 1541 werd zijn nalatenschap (drieduizend gulden) verdeeld over zes kinderen. Zijn weduwe Griete Bartensdr hertrouwde met Rutger Brinckhoff, alweer een Duitser, die voortaan de *Witte Hond* uitbaatte.²³⁸ Na zijn overlijden, rond 1560, deed eigenares Griete de herberg in de verhuur.

De nieuwe uitbater van de *Witte Hond* was Cornelis Loufsz, een immigrant uit Danzig. Rond 1550 was hij naar Amsterdam gekomen als importeur van rogge, tarwe en hout uit zijn geboorteregio. Daarbij maakte hij handig gebruik van het netwerk van zijn vader, die al sinds de jaren dertig handel dreef met Holland. Vader en zoon waren ook betrokken bij de doorvoerhandel van Oostzeeproducten naar Zuid-Europa. Voor de afwikkeling van handelszaken in Antwerpen hadden zij een factor uit Kampen in dienst. Cornelis Loufsz bleef zelf in Amsterdam wonen. Hij huurde achtereenvolgens vier verschillende herbergen in de Warmoesstraat: in 1553 op huidig nummer 7, in 1557 nummer 142 en in 1561 de *Witte Hond*. Een jaar later kocht hij in dezelfde straat van zijn huisbazin het pand *Engelenburg* (nr. 143). Hier woonde hij met zijn vrouw Machteld Henricx en Gaspar Cunertorf, de factor van een bekende koophandelsfirma uit Kampen. Deze Cunertorf had vijf jaar lang hun brood gegeten, verklaarde hij later, en ze hadden ‘grootte amisidade [vriendschap] tho saemen gehad’. Het viel hem daarom zwaar om de roddel te moeten doorvertellen dat de waardin een overspelige relatie had met een andere man.²³⁹ In 1567 logeerde – mede op uitnodiging van Cornelis Loufsz – ook de geuzenleider Brederode in *Engelenburg*. Deze regelde tijdens zijn bezoek een aanbevelingsbrief van de Deense koning ten gunste van zijn waard om met drie schepen met zout de Sont te mogen passeren. In religieus opzicht behoorde Cornelis Loufsz hoogstwaarschijnlijk tot de lutheranen. Vanwege zijn medewerking aan de geuzenbeweging moest hij in 1568 op de vlucht.²⁴⁰ Uit de taxatie van zijn geconfisqueerde goederen blijkt een grote welstand: naast het dure *Engelenburg* bezat hij een tuin met een zomerhuis en een pakhuis buiten de stadsmuur. De herberg was ingericht met chique meubelen en schilderijen, waaronder twee portretten van hemzelf en één van zijn vrouw.²⁴¹

Op één van de adressen waar Cornelis Loufsz eerder een huis had gehuurd, Warmoesstraat nummer 7, hield na 1557 een andere Oosterling herberg: Hans Schröder uit Reval.²⁴² In navolging van Arent Hudde was hij in Amsterdam actief als factor van de graanhandelaar Kappenberg uit Reval. In 1559 ontving hij de burgemeester van Narva, de koopman Herman van der Molen, in zijn herberg. Na diens onverwachte overlijden liet Schröder in de Oude Kerk een fraaie en kostbare grafzerk voor zijn gast maken.²⁴³ Net als Hans Schröder had ook de nieuwe waard van de *Gulden Hand* een Hanze-achtergrond. Vanaf 1543 was dit de uit Lübeck afkomstige Peter Wijnholt. Zijn broer en tante woonden ook in de Warmoesstraat. Zijn tante was getrouwd met Jasper Craeck, een zeepzieder en koopman uit Hamburg, die een paar huizen verderop woonde in de *Smak* (nr. 46). Craeck, in 1536 ook overman van de Hamburger Broederschap, was in 1544-45 de tweede grootste exporteur van de stad, vooral van haring, met zijn geboorteplaats als voornaamste bestemming. Toen Wijnholts tante in 1560 was overleden, ontvingen hij en zijn broer ieder een riant erfdeel van ruim zesduizend gulden. Wijnholt

²³⁸ SAA, Archief 5073, inv.nr. 776, f. 50, 24-12-1544; Elias, *Vroedschap*, deel 1, 11.

²³⁹ Nanninga Uitterdijk (ed.), *Kamper handelshuis*, xx-xxi.

²⁴⁰ Kam, *Warmoesstraat*, 145, 205, 366; Van Tielhof, ‘Handel en politiek’, 37-52; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 6, 162-163; Strieder (ed.), *Notariatsarchiven*, 378; Scheltema, *Brederode*, 13; Brederode aan Oranje, 30-3-1567 [<http://resources.huygens.knaw.nl/wvo/brief/6115>; geraadpleegd op 8-4-2014].

²⁴¹ Boedelbeschrijving in: Van Biema, ‘Engelenburg’, 48-56.

²⁴² Niet Riga, vgl. Kistemaker (*Warmoesstraat*, 159) en Van Tielhof (*Graanhandel*, 193). Bijtelaar, ‘Snijderskoor en Vrouwenkoor’, 63-64.

²⁴³ Mickwitz, *Revaler Handelsbüchern*, 20, 88, 119-120, 126; Bijtelaar, ‘Snijderskoor en Vrouwenkoor’, 64-65.

was getrouwd met een zeepziedersdochter.²⁴⁴ In 1563 komt zijn naam voor in de stadsrekeningen, vanwege een maaltijd voor de ambassadeur van de koning van Denemarken.²⁴⁵

De integratie van migranten als Pieter Wijnholt verliep opmerkelijk soepel. Er was weinig verschil tussen de taal en cultuur van de eerste generatie hanzeaten en de Amsterdammers: sprekers van het Middelnederduits en het Middelnederlands konden elkaar moeiteloos verstaan. Bovendien kenden veel internationale kooplieden elkaar van eerder gemaakte reizen. In tegenstelling tot hun landgenoten in Antwerpen, die meer op elkaar waren aangewezen als een van de vele buitenlandse naties, assimileerden de Hanzekooplieden snel in de Amsterdamse samenleving door de dagelijkse handelsbetrekkingen en huwelijken met poorterdochters.²⁴⁶ Een uitermate succesvolle migrant uit het Hanzegebied was Jacob Fick Lourensz uit Danzig. In Amsterdam behartigde hij vanaf de jaren vijftig de handelsbelangen van zijn achtergebleven familieleden en bemiddelde hij in de graanhandel tussen het Oostzegebied en de doorvoerhandel vanuit Amsterdam. Zo importeerde hij rogge uit Danzig en zond hij voor gezamenlijke rekening met zijn broers schepen door de Sont. Fick trad verder op als vertegenwoordiger van andere buitenlandse kooplieden. Zijn handelsactiviteiten legden hem geen windeieren: als een van de weinigen Amsterdammers bezat hij een beklede 'Oosterse' pronkwagen, inclusief 'alle sijn toebehoeren'.²⁴⁷

Vanaf 1553 huurde Fick herberg de *Zwaan* (Warmoesstraat 139B) van de eigenaresse, burgemeestersdochter Katrijn Buyck Joostendr. Met haar is hij rond diezelfde tijd getrouwd. Dankzij Katrijn had hij nu ook een geschikte zakencentrum, opslagruimte en ontvangstzaal in de Warmoesstraat, in het hart van de internationale groothandel. Het echtpaar verdiende er goed aan de ontvangst van hoge gasten, onder meer uit Danzig, en de verscheping van wijn als relatiegeschenken van het stadsbestuur.²⁴⁸ Tussen 1572 en 1578 deed Fick incidenteel ook bodediensten voor de stedelijke regenten. In de benauwde jaren van het Amsterdamse isolement als gevolg van de geuzeninvall in Holland was dat een hachelijke onderneming: tenminste tweemaal reisde Fick in deze periode langs de geuzenversperringen naar Utrecht. In maart 1575 kon hij het heuglijke nieuws meebrengen dat de afgevaardigden naar de vredesconferentie in Breda tot overeenstemming waren gekomen. Helaas mislukten de onderhandelingen alsnog en zou er nog veel bloed worden vergoten in de strijd tussen de Spaanse koning en de geuzen. Vanwege zijn gezagsgetrouwe optreden moest Fick in 1578 het veld ruimen.²⁴⁹

Vaste gasten

Met zijn extreme rijkdom en nauwe banden met het stadsbestuur was Jacob Fick een uitzonderlijk geslaagde migrant. Zijn naaste buurman, Lubbert Vranck, in de Warmoesstraat (nr. 139A) was ook een oosterling, maar behoorde niet tot de rijkste Amsterdammers. Zijn huis was de helft minder waard dan dat van zijn buurman, maar het was wel zijn eigendom. Rond 1545 kwam hij voor als bevrachter, waarbij het vooral om bierexport zal zijn gegaan. Ook voor het stadsbestuur leverde Vranck – tussen 1550 en 1553 – grote hoeveelheden van onder meer Danziger jopenbier, deels ten geschenke opgestuurd naar de tollenaar van Utrecht, de raadsheren in Brussel en andere contactpersonen van de stad. Vranck had tenminste één dienaar. Tussen 1561 en 1569 moet hij zijn overleden, want in dat laatste jaar betaalden zijn erfgenamen de onroerend goedbelasting.²⁵⁰

Van bescheidener allooi dan Fick waren ook enkele kleinere herbergier-exporteurs uit de Warmoesstraat in het belastingregister van 1544-45. De toevoeging van een huisnaam in het register,

²⁴⁴ Zijn vrouw was Ael Syvertsdr. Kam, *Warmoesstraat*, 25; Kistemaker, *Warmoesstraat*, 125; Elias, *Vroedschap*, deel 1, 375; SAA, Archief 5073, inv.nr. 778, 84v, 10-5-1560.

²⁴⁵ SAA, Archief 5014, inv.nr. 32, f. 72.

²⁴⁶ Van Tielhof, *Graanbandel*, 202; Häpke, *Kaufmann*, 55.

²⁴⁷ De burgemeesters schonken de wagen in 1566 aan Zeger van Groesbeek, als dank voor diens ambassade naar Denemarken, zodat ze Fick moesten compenseren. Willem van Oranje zou de pronkwagen bij zijn bezoek aan de stad retourneren, zie: Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 6, 67, 135; Van Tielhof, *Graanbandel*, 202.

²⁴⁸ Zie hoofdstuk 6.

²⁴⁹ Zie hoofdstuk 8. SAA, Archief 5014, inv.nr 35, f. 122 [Fick bode naar Emden]; inv.nr 40, f. 177 [bode Utrecht]; Van Eeghen (ed.), *Wouter Jacobsz*, deel 2, 483.

²⁵⁰ SAA, Archief 5014, inv.nr. 19, f. 52; inv.nr. 22, f. 59v; Kistemaker, *Warmoesstraat*, 178; Kam, *Warmoesstraat*, 358.

zoals ‘Olfert in de Fuik’, hoeft niet altijd op een herberg te wijzen²⁵¹, maar enkele namen kennen we uit andere bronnen. Zoals ‘Wessel in de Ster’, met wie de waard Wessel Vogel (?-1560) in herberg de *Ster* zal zijn bedoeld. Ook hij woonde en werkte rond 1543 in de Warmoesstraat (huidig nr. 76). In 1494 was dit al een herberg. De wijnkoper Michiel Jansz was waard en handelde onder meer op Koningsbergen (Kaliningrad). Michiel Jansz verwaarloosde zijn herbergpand, waarvoor hij in 1508 een boete kreeg van de schepenen: tijdens een buurtschouw hadden zij geconstateerd dat hij slecht onderhoud deed. Nog datzelfde jaar beboetten de schepenen hem wegens het niet aangeven van zijn gasten.²⁵² Blijkbaar kon de waard wel een potje breken bij het stadsbestuur, want in 1513 werd hij aangesteld tot regent van het Leprozenhuis. Michiel Jansz bleef tot op hoge leeftijd wonen in de herberg, maar in de praktijk zullen zijn zoon Cornelis en kleindochter Ael de zaken hebben voortgezet. Tussen 1534 en 1549 was Wessel Vogel waard in de *Ster*. Op kosten van het stadsbestuur schonk hij bier, wijn en andere dranken aan deftige gasten, maar hij en zijn vrouw Lijsbeth verzorgden ook maaltijden voor de Amsterdamse schout en schepenen. Als wijnkoper bracht hij grote bedragen bij de stad in rekening, zoals 162 gulden wegens een partij geschenkwijn, deels vanuit zijn kelder te sloop gebracht. Wanneer zijn eigen opslagruimte in de herberg onvoldoende was, dan huurde hij kelderruimte van derden.²⁵³ Het privaathuisje, de wc voor de gasten van de *Ster*, leidde in 1540 tot een ruzie met zijn buurvrouw. Het dakje hiervan liep over in haar woning, zodat zij Vogel tot afbraak dwong en hij een andere locatie voor zijn privaat moest vinden.²⁵⁴

Dankzij zijn herberg maar vooral de wijnhandel had Wessel Vogel in 1543 een bedrijfskapitaal van 1100 gulden vergaard. Tien jaar later, in 1553, had hij de herberg overgedaan aan zijn neef, de in Wesel (Kleef) geboren Jan Ottensz Vogel (?-1585). Het stadsbestuur haalde bij hem soms wijn per kan, zoals tijdens het bezoek van een vertegenwoordiger uit Danzig in 1553. Vijf jaar later schotelde Jan Vogel de schepenen een maaltijd met wijn voor, maar dat was zijn laatste klus voor het stadsbestuur. Wel bleef hij actief als wijnkoper.²⁵⁵ Vogel had voldoende in kas om zijn wapenuitrusting te betalen, zodat hij lid kon worden van de handboogschutterij. Ook bezat hij enkele lappen grond in de scheepsbouwwijk de Lastage. Zijn tweede vrouw, Nel Jansdr, verzorgde als waardin regeringsmaaltijden in de *Ster*, zoals in 1565 en 1566.²⁵⁶

Rondreizende kooplieden en hun dienaren uit het Oostzeegebied konden in deze periode terecht in de ruim twintig herbergen van hun geëmigreerde stadgenoten. Zowel voor de waard als voor de gast was het van groot belang om goede banden met elkaar te onderhouden. Tevreden klanten keerden telkens terug naar hun vaste, vertrouwde herberg. Zoals Melchior Scroerer, een jonge handelsbediende uit de Hanzestad Stralsund aan de Oostzee.²⁵⁷ In 1560 logeerde hij al ‘van ouden tijden’ bij Claes Loen Boelen (?-1597), uiteraard in de Warmoesstraat (nr. 50) in herberg de *Hamburg*. De waard zelf was geen migrant, maar een geboren Amsterdammer uit de regentenstand. Hij had de herberg geërfd van zijn vader, de burgemeester Cornelis Hendricksz Loen (1481-1547). Boelen handelde zowel in koren als in wijn. In 1554 was hij overman van de Handboogdoelen, waar zijn ervaring als herbergier hem van pas zal zijn gekomen. Ondanks zijn achtergrond en zijn hoge status kreeg Claes Boelen geen zitting in het stadsbestuur, dat een besloten club van burgemeester Hendrick Dircksz en diens kompanen was geworden. Tijdens de troebelen van 1566-67, toen een opstandige burgerbeweging de kop opstak, behoorde hij tot de bemiddelaars tussen de opstandelingen en het zittende stadsbestuur. Vanwege zijn deelname aan de oppositie van het Spaansgezinde bewind en zijn religieuze sympathieën voor de gereformeerden moest hij in 1567 de wijk nemen.²⁵⁸

²⁵¹ Zowel Posthumus (*Uitvoer*, 141) als Hermesdorf (*Herberg*, 32) zagen in de vorm ‘te’ of ‘in’ bewijs dat het om een herberg ging. Vgl. de twijfel hierover bij Lesger (*Handel*, 59, n. 98) en Van Tielhof (*Graanhandel*, 192).

²⁵² Archief 5020, Keurboek B, f. 104-104v, 2-10-1508; f. 102V, d.d. 1-10-1508.

²⁵³ SAA, Archief 5014, inv.nr. 4, f. 36v; inv.nr. 12, f. 87v; inv.nr. 14, f. 52v; inv.nr. 16, f. 51; inv.nr. 18, f. 52v, 114v-115 [externe kelderhuur]; Archief 5073, inv.nr. 775, f. 47v, 26-4-1531 [Vogel en vrouw].

²⁵⁴ Van der Vliet, ‘Burenruzie’, 195-205.

²⁵⁵ Zo machtigde Vogel in 1559 een derde om een schuld over een partij geleverde rijnwijn aan een Keulse koopman terug te vorderen. SAA, Archief 5014, inv.nr. 22, f. 60v; inv.nr. 27, f. 62; Meilink, ‘Bedrijfskapitalen’, 273; *Revaler regesten*, nr. 112; Elias, *Vroedschap*, deel 1, 113.

²⁵⁶ SAA, Archief 5014, inv.nr. 34, f. 75; Dudok van Heel, *Burgers*, deel 2, 973; Elias, *Vroedschap*, deel 1, 133.

²⁵⁷ Hermesdorf, *Herberg*, 91; Van Tielhof, *Graanhandel*, 194.

²⁵⁸ Elias, *Vroedschap*, deel 1, 157; Kistemaker, *Warmoesstraat*, 129; Van Nierop, *Beeldenstorm*, 60.

In de tweede helft van de zestiende eeuw was het onderscheid tussen de verschillende religies steeds belangrijker geworden, als gevolg van de reformatie en de onderdrukking daarvan door de landsheer. Veel Hanzewaarden bekeerden zich tot het lutheranisme, naar het voorbeeld van hun familie in Noord-Duitsland en het Oostzeegebied, terwijl de Amsterdammers andere protestantse stromingen aanhingen of katholiek bleven. De scheidslijnen waren niet absoluut: ze liepen dwars door familie- en vriendschapsverbanden én door de herbergiers als beroepsgroep. Zo zou Jacob Fick katholiek blijven, evenals Karsten Roelofsz, waard in de *Drie Kaunten*. Jarenlang had Karsten Roelofsz de Hamburgerkapel gesteund en in de nalatenschap van zijn weduwe was in 1564 nog altijd ‘een gouden laeckens bisschopsmyter mit gesteenten, perlen bewrocht’ te vinden, ter waarde van driehonderd gulden. De kostbare mijter kan bewaard zijn als curiositeit, maar was waarschijnlijk een dierbare herinnering aan de katholieke erediensten in de kapel van de broederschap.²⁵⁹

Andere nieuwkomers

Naast de Hanzewaarden kwamen er in tussen 1531 tot 1578 ook tappers en herbergiers uit andere gebieden naar Amsterdam. Van het totale aantal van bijna 2300 nieuwe poorters uit deze periode gaven vijftig personen – veertig mannen en tien vrouwen – een beroep op als ‘waard’, ‘tapper’ of het indertijd in de Zuidelijke Nederlanden gebruikelijke ‘tavernier’. Vergeleken met beroepsgroepen uit de handel en scheepvaart, de kledingnijverheid en de transportsector was dat een klein aantal. Aangezien het poorterschap officieel nodig was om te mogen tappen, moet een groot gedeelte van de tappers in Amsterdam geboren zijn of een huwelijk hebben gesloten met een poorterdochter.²⁶⁰

De grootste ‘migratiegolf’ van twintig tappers kwam tussen 1550 en 1560. Het merendeel van de nieuwkomers kwam uit de noordelijke Nederlanden: uit gewesten als Noord-Holland (zeven), Zuid-Holland en Zeeland (gezamenlijk zes), Utrecht en Gelre (gezamenlijk zeven) of Friesland, Groningen en Drente (gezamenlijk zes). Slechts een minderheid was afkomstig uit het ‘buitenland’, zoals uit de Duitse stad Keulen of Frankrijk en Engeland. Eén waard was geboren in de vanwege de wijnbouw vermaarde plaats Fell, in het Land van Trier. De voorkomende beroepencombinatie ‘bootsman-tavernier’ en ‘turfvoerder-tavernier’ is een aanwijzing voor de betrokkenheid van de waarden bij het transportwezen.²⁶¹ Uit het grondgebied van het huidige België kwam slechts twee waarden: Adriaen Lievensz uit Gent en Lodewijk Sonnevile (?-1566) uit Brugge. Er was dus nog geen grote uittocht van *hostelliers* van de handelssteden Brugge en Antwerpen naar Amsterdam waarneembaar. Sonnevile was rond 1545 actief als zeepzieder, koopman en waard in de *Rooibaars* (Warmoesstraat 68). In dat jaar verscheepte hij een vat jopenbier namens het stadsbestuur, maar daarna was Sonnevile vooral actief als zeepzieder.²⁶² Uit Brabant kwam, in 1553, Balthasar Pietersz, een herbergier uit 's-Hertogenbosch. Deze zette de relatie met zijn herkomstplaats voort in Amsterdam: zijn herberg, het *Wapen van 's-Hertogenbosch*, moet een centrum voor Brabanders zijn geweest. In 1570 vestigde zich nog een Bosche waard in Amsterdam. Uit Maastricht kwam de tavernier Jacob van Dijck, die een glanzrijke carrière maakte als waard van herenherberg de *Prins* op de Dam.

Zoals de voorbeelden van Vogel, Fick en Vranck al aantonen, dineerden er stadsgasten en regenten in de gelagkamers van de Hanzewaarden. De rekeningen van de maaltijden en drinkgelagen declareerden zij naderhand aan het stadsbestuur. Ook voor andere uitbaters van een select groepje ‘herenherbergen’ was de lokale overheid een terugkerende opdrachtgever.

²⁵⁹ SAA, Archief 5073, inv.nr. 779, f. 42 e.v; Dudok van Heel, ‘Bisschopsmyter’; Van Tielhof, *Graanhandel*, 202, n. 89.

²⁶⁰ De stadsrekeningen vermelden slechts de namen van gekochte poorters, zie: SAA, Handleiding Index Poorterboeken. [<http://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/indexen/poorters/handleiding/index.nl.html>]; geraadpleegd op 9-4-2014.]

²⁶¹ SAA, index Poorterboeken; Van Dillen, *Bronnen bedrijfsleven*, deel 1, xxxviii.

²⁶² Daartoe huurde Sonnevile aan de overzijde van de straat een zeepziederij, zie: Dudok van Heel, ‘Zeepzieders’, 57; Kam, *Warmoesstraat*, 69.

6 Stadsgasten

Citymarketing, zoals stadspromotie tegenwoordig wordt genoemd, is geen twintigste-eeuwse uitvinding. Al in de vijftiende eeuw was representatie een belangrijk onderdeel van de stedelijke politiek. Middeleeuwse stadsbesturen waren zich terdege bewust van het stedelijke imago, zoals bijvoorbeeld doorschemert in de prostitutiewetgeving.²⁶³ Naarmate de Hollandse stadsbesturen nauwer gingen samenwerken op gewestelijk niveau, in de Staten van Holland, besteedden zij meer geld en aandacht aan het onderhouden van contacten met vertegenwoordigers van andere steden. Tegelijkertijd werden de banden met de hoge ambtenaren van het landsheerlijk gezag steviger aangehaald. De Amsterdammers stuurden geregeld vaten bier naar de ‘vrunden’ in Den Haag, Brussel en Mechelen en in de eigen stad fêterden zij hoog bezoek van edellieden en topambtenaren. Logeerpartijen, maaltijden en wijnschenken golden als een vorm van wederzijdse beleefdheid en werden niet corrupt geacht. De uitbaters van ‘herenherbergen’, zoals *Spanje* en de *Soudaen*, profiteerden van de stijgende stedelijke uitgaven aan zulke ‘presentatiën’, totdat de crisisjaren na 1565 roet in het eten gooiden.

Het schenken van wijn, wagenschot (eikenhouten planken), maaltijden, bier, bokking, paling of duurder cadeaus, zoals zilverwerk, namens de stad was een geoorloofd smeermiddel in het maatschappelijk verkeer. De ‘geschenkcultuur’ was door heel middeleeuws Europa een onderdeel van de hoofse beleefdheidsriten van de elite. Een stad als Gent had zelfs een ‘maître des présents’ in dienst die – letterlijk – wijnen schonk en de andere vereringen overhandigde. De Hollandse steden hadden rubrieken in de stadsrekeningen waarin hun geschenken of ‘presentatiën’ stonden opgesomd. De giften benadrukten de macht en rijkdom van de stad. In de Haarlemse representatierekeningen kwam bijvoorbeeld regelmatig de zinsnede ‘ter eere deser stede’ voor. Met de inlijving van Holland in de Bourgondische (1433) en Habsburgse (1477) personele unie werd het gewest onderdeel van een groter centraal bureaucratisch systeem. Voor de Hollandse stadsbesturen was het van belang om warme banden op te bouwen en te onderhouden met de nieuwe grafelijke ambtenaren, zoals raadsheren, rekenmeesters, hovelingen en natuurlijk de stadhouder, de plaatsvervanger van de landsheer. Op hun beurt zochten de vorst en zijn ambtenaren contact met de lokale machthebbers, van wie zij grotendeels afhankelijk waren voor hun inkomsten. Het overleg vond zowel plaats in de Staten-Generaal en de Staten van Holland als rechtstreeks met de vertegenwoordigers van de steden, in hun eigen thuisbasis. Het uitwisselen van geschenken bestendigde relaties maar diende ook om concrete doelen te bereiken. De steden regelden zo hun bestuurlijke, financiële, juridische en economische zaken op centraal en gewestelijk niveau. Het geven en aannemen van geschenken in natura zagen tijdgenoten eerder als ‘hoofs’ dan als corrupt gedrag. De stad hield hiermee zijn reputatie hoog en mocht een wederdienst verwachten.²⁶⁴

Ook in Amsterdam aten, dronken en logeerden hoogwaardigheidsbekleders op stadskosten. De thesauriers, die de zorg droegen voor de stedelijke financiën, registreerden in de stadsrekeningen nauwgezet de uitgaven van gasten die op kosten van de stadsregering in Amsterdam verbleven.²⁶⁵ Onder de rubriek ‘presentatiën’ of ‘cleyne ongelden’ schreven zij de ‘gepresenteerde stadscannen ende maeltijden et cetera’. Hierin stonden ook de kostbare geschenken, betaling van stadsmuzikanten en bijvoorbeeld letterkundige publicaties in opdracht. Daarnaast hadden de thesauriers een eigen potje voor ‘cleyne maeltijden pertijen van presentatie van maeltijden wijn ende anders’.²⁶⁶ Tot 1541 beheerde de stadsconciërge deze kas, daarna was het een taak voor de thesaurieklerk. Wanneer er te weinig plaats was in de rubrieken op de stadsrekeningen, verschoven uitgaven aan representatiekosten ook naar de restrubriek ‘extraordinaris uitgaven’. Vaak overstegen die tot het drie- of viervoudige de ‘ordinaris’

²⁶³ Van de Pol, *Hoerdom*, 153-154. Stedenlof in gedichten en stadsbeschrijvingen raakte pas later in de zestiende en zeventiende eeuw in trek, zie: Verbaan, *Woonplaats*.

²⁶⁴ Er bestaat een overvloedige hoeveelheid literatuur over de geschenkcultuur. Hierboven is uit de volgende werken is geput: Ter Braake, *Recht en rekenschap*, 210-216; Damen, ‘Schenken’; Van Steensel, ‘Giften’; Tracy, *Habsburg Rule*, 50; Boone, ‘Dons et pots-de-vin’, 473.

²⁶⁵ De stadsrekeningen van Amsterdam zijn bewaard vanaf 1531.

²⁶⁶ SAA, Archief 5039, inv.nr. 8, f. 37; inv.nr. 33, f. 73.

uitgaven aan presentatiën. Op de boekhoudkundige posten staan talloze declaraties van herbergiers en wijnkopers, die tot de top van de zestiende-eeuwse herberghiërarchie behoorden.

De twee leeuwen

Omdat er nog geen aparte herenlogementen bestonden, werden de stadsgasten in de vijftiende en zestiende eeuw ondergebracht en gelaafd in een mengelmoes van publieke en private instellingen. Het stadsbestuur ving gasten met hun entourage, paarden en bagage bijvoorbeeld op in kloosters die over voldoende ruimte, slaappleatsen en een grote eetzaal beschikten. Maaltijden en ontvangsten vonden ook plaats op het stadhuis op de Dam, zoals in 1464.²⁶⁷ Tijdens zulke onthalen presenteerden de regenten hun gasten stadskannen, gevuld met bijna vijf liter rijnwijn die ter plekke genuttigd werd. Het aantal aangeboden kannen was afhankelijk van de hoogte van de positie van hun gasten en de omvang van hun gevolg. Zo kreeg een stadhouder – als plaatsvervanger van de landsheer – of een invloedrijke ambtenaar meer kannen gevuld met wijn dan een eenvoudige raadsheer van het Hof van Holland. Het was niet de bedoeling dat de gasten de kostbare zilveren kannen na lediging mee naar huis namen.²⁶⁸

Behalve het stadhuis waren ook de doelengebouwen van de drie schuttersgilden in gebruik als publieke drinkhuizen en ontvangstcentra. De Kloveniersschutters beschikten over een ‘schoone viercante eetkamer’ en een keuken. Ook de Hand- en Voetboogschutters hadden hun eigen vergadervertrekken, kantoren en zalen op de bovengelegen etages van de doelhuizen. Beneden woonden de ‘doelknecht’ en het ‘doelwif’, in later jaren respectabeler ‘doelenkastelein’ en ‘doelenkasteleines’ genoemd, die gasten bedienden en de huishouding bestierden. Voor de handboogschutters waren dat bijvoorbeeld de doelknechten Rijck en Willem, het ‘doelwif Trijn’ en oproepkrachten zoals koks, tappers en schenkers die werden ingeschakeld bij feestelijke schuttersmaaltijden. De doelknechten kregen geen vast salaris, maar werden per gelegenheid ‘ingehuurd’: zo ontving Rijck in 1531 acht gulden wegens onkosten aan hout, turf, mosterd, zout en vier dagen huur van de gelagkamer. Dranken, vlees, gevogelte, brood en bijvoorbeeld kruiden kwamen van externe leveranciers. Jaarlijks terugkerende hoogtepunten op de doelens waren de gildemaaltijden, zoals het rekenmaal van de handboogschutters. Ter gelegenheid van hoog bezoek in de doelengebouwen schonk het stadsbestuur de overlieden een hoeveelheid bier, die tijdens een maaltijd van bijvoorbeeld haring, brood en kaas werd opgedronken.²⁶⁹

Vaker dan in de doelengebouwen belandden deftige stadsgasten in een groeiende groep exclusieve beroepsherbergen. De vroegste vermeldingen van zulke herenherbergen in Amsterdam dateren uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Het allerhoogste bezoek, de landsheer van Holland, logeerde sinds het verdwijnen van de grafelijke herberg²⁷⁰ bij particulieren. Aan de Plaatsse (Dam) droegen twee herbergen weliswaar het grafelijke wapen, de Hollandse leeuw, op hun uithangbord, maar het is onbekend of de graaf hier persoonlijk verbleef.²⁷¹ In de *Gouden Leeuw*, op de hoek van Dam en Kalverstraat (afb. 5, p. 66), nuttigden de stadhouder en vertegenwoordigers van de steden januari 1482 twee maaltijden. Ook later verbleven afgevaardigden van de Staten van Holland geregeld in de *Gouden Leeuw*. Het was usance binnen de gewestelijke standenvergadering dat de ontvangende stad de reizende afgevaardigden voorzag van eten en drinken.²⁷² Twee huizen oostwaarts naast de *Gouden Leeuw* zat de *Rode Leeuw*, op de hoek van de toenmalige Roode Leeuwsteeg (later Kromelleboogsteeg; afb. 5, p. 66). De herinnering aan deze herenherberg leeft nog altijd voort in de naamgeving van het restaurant aan de overkant van de Dam (Damrak 93-94). Beide herbergen ontvingen halverwege de zestiende eeuw nauwelijks nog hoog bezoek: *Rode Leeuw*-uitbater Willem Bogaert huisvestte in 1541 eenmalig hoge ambtenaren uit Brussel, maar daar bleef het bij. Wel werden in de twee herenherbergen onroerend

²⁶⁷ Dit blijkt uit het ‘stadsonconstboek’ van 1464, gepubliceerd door Rethaan Macaré (‘Extract’, 189-190).

²⁶⁸ Ter Brake, *Recht en rekenschap*; Damen, ‘Schenken’.

²⁶⁹ Hell en Van Gent, ‘Doelens’, 220.

²⁷⁰ Zie hoofdstuk 1.

²⁷¹ De herbergnaam *Rode Leeuw* was zowel in Holland als elders weinig origineel, zie: Van Lennep en Ter Gouw, *Uithangteekens*, 389.

²⁷² Nationaal Archief, Staten van Holland voor 1572, toegang nr. 3.01.03, inv.nr. 1596, f. 162v (*Gouden Leeuw*, maaltijd op 24-1-1482) en op 25-1-1482; inv.nr. 1597, f. 189v, nr. 1598, f. 99v en 19-1-1482. Kokken en Vrolijk (eds.), *Dagvaarten*, 375; Kokken, *Steden en Staten*, 206.

goedveilingen gehouden: zulke publieke verkopeningen vonden al sinds de vijftiende eeuw traditioneel plaats in herbergen, zoals ook in andere Hollandse steden.²⁷³ In de *Rode Leeuw* waren openbare verkopeningen van sloopmateriaal en aanbestedingen van publieke werken. Zo werd er in 1554 de aanleg van waterwerken bij het Boerenverdriet (tussen Singel en Spui) aanbesteed en negen jaar later werden de resten van de afgebroken Oudekerkstoren er publiekelijk verkocht. De *Rode en Gouden Leeuw* bleven gevestigd op dezelfde locatie (ter hoogte van het huidige pand van Peek & Cloppenburg), maar speelden geen rol meer in de ontvangst van stadsgasten.²⁷⁴

Andere uitbaters uit de top van de Amsterdamse herberghierarchie zagen hun kans schoon om aan de stadsgasten te verdienen. Tussen de drinkhuizen, leveranciers en de politieke elite bestonden nauwe betrekkingen. Sommige regenten leverden zelf bier of wijn tijdens onthalen of zij ontvingen officiële gasten in hun eigen huis. Het is niet altijd duidelijk of de lokale regenten en hun familieleden als professie herenherbergen uitbaatten of dat zij ad hoc prominente bezoekers huisvestten. Een van hen was Claes Jeroensz, heer van Vrijenes, was getrouwd met Nel Sybrantsdr, een zus van burgemeester Joost Buyck. Hij was door de Deense koning in de adelstand verheven²⁷⁵, en kwam in 1533 als schepen in het stadsbestuur. Claes en Nel, die nergens worden aangeduid als waard en waardin, bewoonden een groot huis, de *Zwaan*, tussen de Vissteeg en de Papenbrugsteeg in de Warmoesstraat (ter hoogte van huidig nr. 139). Het pand was ruim genoeg om er veilingen te kunnen houden.²⁷⁶ In 1531 onthaalden Claes en Nel de stadhouder van Friesland met zijn gevolg. Deze had zijn eigen kok meegebracht, die voor zijn culinaire diensten werd beloond met een zilveren ring met het stadswapen; Claes Jeroensz declareerde een ander deel van de maaltijdkosten. In later jaren kreeg het stel opnieuw bezoek van de Friese stadhouder, alsmede van de aartshertog van Oostenrijk met diens gevolg. Amsterdam onthaalde hen uitgebreid op stadskosten. Ook keizer Karel V logeerde in de *Zwaan*. Tijdens zijn bliksembezoek in augustus 1540 verbleef hij er met de landvoogdes en een uitvoerige hofhouding. Sindsdien stond het wapen van de keizer op de gevel.²⁷⁷ Een gespecificeerde rekening uit 1547 geeft een inkijkje in de consumptie tijdens een ontvangstceremonie in de *Zwaan*. Aanleiding was het bezoek van de stadhouder van Holland, Lodewijk van Vlaanderen (1488-1555), heer van Praet. Leveranciers brachten vlees, vogels, hoenderen, specerijen, limoenen, appels en sinaasappels. De Hanzewaard Arent Hudde leverde Bremer bier, Claes Alstenz Rostocker en jopenbier en Wessel Vogel, waard in de *Ster*, leverde de rijnwijn als geschenk aan de stadhouder. Nel Sybrants bracht ook haar eigen arbeidsloon in rekening en toucheerde een flinke fooi voor de moeite. De omvang van het stadhoudelijke gezelschap is onbekend, maar voor verder transport van bagage en personen waren 21 wagens nodig. Ook dit vervoer bekostigde de stad, die graag een onuitwisbare indruk maakte op de nieuwe plaatsvervanger van de landsheer.²⁷⁸ Dit was niet alleen een prestigekwestie. Een correcte ontvangst, gepaard gaand met hectoliters alcoholhoudende dranken, vergemakkelijkte de omgang en moest hoogwaardigheidsbekleders als de stadhouder stimuleren om hun invloed aan te wenden voor de stad.²⁷⁹

Ook na het overlijden van haar man (vóór 1548) organiseerde Nel Sybrants sporadisch ontvangsten in haar huis in de Warmoesstraat. Alle zeilen werden bijgezet tijdens het bezoek van Filips II, de zoon van de landsheer, op 2 oktober 1549. Hij maakte dat jaar een reis door de Nederlanden om zijn toekomstige onderdanen te leren kennen. Amsterdam maakte zich op voor een vorstelijke entree met triomfbogen, erepoorten, grote houten standbeelden en een bescheiden vlootshow van met rood laken beklede karvelen en roeischuiten. Vanwege het vorstelijk logies bij Nel Sybrants werden daar een schip vol turf en 4600 stukken brandhout bezorgd om het huis op een aangename temperatuur te

²⁷³ Zie hoofdstuk 14. Hermesdorf, *Herberg*, 171.

²⁷⁴ Van 1692 tot 1717 zat hier het koffiehuis van Sceperus, zie hoofdstuk 20. Nationaal Archief, toegang nr. 3.03.01.01, inv.nr. 3265, decreet 3-3-1544; inv.nr. 3266, decreet 25-10-1546; SAA, Archief 5014, inv.nr. 10, f. 103; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 5, 154, 248; Meijer jr., 'Mededelingen', 67-77.

²⁷⁵ Zo maakt Dudok van Heel aannemelijk in: *Burgers*, deel 1, 94, n. 163.

²⁷⁶ Kam, *Warmoesstraat*, 360, 363; Bont, *Buyck*, 16-17. Vgl. echter Van Eeghen ('Cornelis Anthonisz', 22), die hun huis situeert op Warmoesstraat 148 in het Paradijs.

²⁷⁷ Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 301-303; Commelin, *Amsterdam*, 948. Ter Brake, *Recht en rekenschap*, 213.

²⁷⁸ De totale kosten van het bezoek lagen tegen de 90 gulden, omgerekend naar hedendaagse geldwaarde ca. 5.000 euro. SAA, Archief 5014, inv.nr. 1 f. 26v-27; inv.nr. 16, f. 50 v-51; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 210, 213, 288, 336.

²⁷⁹ Ter Brake, *Recht en rekenschap*, 214.

brengen. Met brandende teertonnen voor de deur werd het pand 's avonds verlicht. De ruimte in de *Zwaan* was ontoereikend om alle edelen met hun vrouwen, bedienden, soldaten en ander gevolg te herbergen. De overige hoge gasten werden bij de regenten thuis ondergebracht, bij ontstentenis aan voldoende herenherbergen.²⁸⁰ De stadsbestuurders bemoeiden zich actief met de drankvoorziening voor de Habsburgse delegatie. Voor het opslaan van de rijnwijn huurden zij tijdelijk een kelder van burgemeestersdochter Trijn Hillebrantsdr den Otter (?-1557): de wijnkelder moest 's nachts bewaakt worden tegen dorstige Amsterdammers. Ook de machtige burgemeester Hendrik Dircksz declareerde kelderhuur toen hij voor de stad enkele vaten jopenbier had gekocht en thuis opgeslagen. De meeste drank voor de ontvangsten werd echter ad hoc geleverd door beroepswaarden die ook in de drankhandel actief waren.²⁸¹ De groothandel en detailverkoop mochten door één en dezelfde persoon gedaan worden. Wel bestonden er strenge regels tegen de vermenging van verschillende wijnsoorten. Zo was het in Amsterdam – net als in andere steden – verboden om rijnwijn te tappen in een huis waar Poitouwijnen lagen opgeslagen en vice versa. Andere herbergiers verkochten juist uitsluitend bier uit Bremen of Hamburg en leverden dat ook als geschenk of ter consumptie aan andere drinkhuizen. Vanwege deze differentiatie was heen en weer gesleep met biertonnen en wijnvaten onvermijdelijk.²⁸²

De stadsbestuurders onthaalden hun gasten aanvankelijk ook in herberg de *Wijngaard*. De naam van de waard – Willem Cornelisz – komt tussen 1531 en 1535 geregeld voor in de stadsrekeningen, wegens geleverde dranken en maaltijden voor gasten en stedelijke regenten. Ogenschijnlijk was er geen rechtstreekse relatie tussen de *Wijngaard* en het stadsbestuur, tenzij Jan Willemsz van Hoorn, 'alias Wijngaert', vroedschapslid sinds 1534, een zoon van de herbergier was.²⁸³ Tijdens een maaltijd met een raadsheer en een artilleriesmeester uit Den Haag (1532) werden naast flinke hoeveelheden bier ook 26 kannen rijnwijn in de herberg leeggedronken. De wijn was geleverd door Goossen Jansz Recalff, een ervaren militair die het tot schepen had geschopt. In 1535 raakte de *Wijngaard* echter in opspraak, omdat twee kopstukken van de wederdopersbeweging er heimelijk hadden gelogeed.²⁸⁴ Na het mislukken van de door hen beraamde aanslag op het stadhuis (10-5-1535) verdween de *Wijngaard* uit zicht als ontvangstcentrum, al lijkt er geen causaal verband te zijn geweest. In de navolgende jaren kwam er een nieuwe oligarchie aan de macht in Amsterdam. Deze streng-katholieke factie werd aangevoerd door mr. Hendrick Dircksz (ca. 1495-ca. 1581), en de eerdergenoemde burgemeester Joost Buyck, die we kennen van zijn gastvrije zuster Nel Sybrants.

Spanje en Soudaen

De 'aanzienlijkste herberg'²⁸⁵ uit de eerste helft van de zestiende eeuw was *Spanje* aan de Nieuwendijk (huidig nr. 154). Evenals de Warmoesstraat was dit een drukke verkeersader tussen de haven en het centrum bij de Dam. Het huis Spanje was slechts vier tot vijf meter breed, maar het perceel liep ruim veertig meter door naar achteren, waar de keuken en het secreet – de wc – lagen.²⁸⁶ Herberg *Spanje* en de waard Albert/Aelbrecht de Ween(t) danken hun faam vooral aan het bezoek van doperse leider Jan van Geel. Voorzien van brieven van pardon uit Brussel nam deze in 1535 zijn intrek in *Spanje*. Volgens een twintigste-eeuwse historische romanschrijver²⁸⁷ had de herbergier twee knechten in dienst en bereidde hij persoonlijk alle spijzen. In de administratieve bronnen figureert echter uitsluitend zijn vrouw, Marrijtgen. In 1534 serveerde zij bijvoorbeeld de aartsbisschop van Brixen²⁸⁸ (nu: Bressanone in

²⁸⁰ Raadsheer Viglius logeerde bij burgemeester Joost Buyck en de stadhouder van Holland bij schout Willem Bardes. Carasso-Kok, 'Ter ere van God', 440-442; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 336-337.

²⁸¹ Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 337; SAA, Archief 5014, inv.nr. 17, f. 49v.

²⁸² Breen, *Rechtsbronnen*, 149, 250-251; Hermesdorf, *Herberg*, 132.

²⁸³ Elias, *Vroedschap*, deel 1, 330.

²⁸⁴ SAA, Archief 5014, inv.nr. 2, f. 37. Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 266; DAN, deel 5, 123, 131.

²⁸⁵ Aldus Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 267, die hiervoor geen bewijzen aanvoert. Ook Leiden had in de zestiende eeuw een herberg *Spanje*, gelegen buiten de Rijnsburgse Poort, zie: Van Mieris, *Beschrijving*, deel 1, 22.

²⁸⁶ In de achttiende eeuw is het pand afgebrand. Doorslaggevend archeologisch bewijs voor het gebruik van deze locatie als herberg – zoals opvallend veel gebroken glaswerk in de afvalput – lijkt te ontbreken, zie: Van Veen en Grünfeld, 'Het gat', 188; Oldewelt, 'Grafelijk grondbezit', 15, 18.

²⁸⁷ Van Moerkerken jr., *Nieuwe Jeruzalem*, 102. Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 267; Cornelius, *Wiedertäufer*, 102.

²⁸⁸ Deze Georg van Oostenrijk (1504-1557), een bastaardzoon van Maximiliaan I van Habsburg, was achtereenvolgens aartsbisschop van Brescia en Brixen (1526-1538), aartsbisschop van Valencia en in 1544 prins-bisschop van Luik, waar hij

Italiaans Tirol) met diens gezelschap en dienaren een maaltijd, terwijl haar man datzelfde jaar wijn en voedsel verschaftte aan enkele hoge ambtenaren van het Hof van Holland, het gerechtshof in Den Haag. Waard De Ween was geen Amsterdammer, maar stamde uit een vooraanstaand Haarlems geslacht: zijn vader zat daar als schepen in het stadsbestuur, terwijl zijn broer Franciscus priester was van de kapel van Schoten.²⁸⁹ Voor Aelbrecht was er geen bestuurszetel weggelegd, maar hij was bemiddeld genoeg om een herberg te kopen op een populaire locatie in Amsterdam.

Slechts twee achtereenvolgende jaren komt herberg *Spanje* voor in de stadsrekeningen. In 1534 en in 1535, toen De Ween elf maaltijden verzorgde voor de regerende burgemeester met raadsleden van het Hof. Hiervoor rekende hij per persoon ongeveer acht stuivers per maaltijd, inclusief dranken.²⁹⁰ Uitbundiger en begrotelijker was het bezoek van de legerleider Floris van Egmont, graaf van Buren, in 1535. De lijst met spijs en drank tijdens maaltijden met de stadsbestuurders en secretarissen was lang en veelzijdig: ossen- en kalfsvlees, hammen, schaapshoofden, -voeten en -bouten, vis, brood, boter, kaas, olijven, veertig hoenders, zeventien duiven, een okshoofd (ruim 230 liter) rode wijn en Bremer, Hamburger en andere soorten bier. Voor dit onthaal van meer dan vijftig gasten betaalde de stad ruim tachtig gulden. Logeren was ook mogelijk in *Spanje*, zo bleek: De Ween stelde acht bedden in zijn huis beschikbaar voor de gezinsleden en dienaren van de graaf.²⁹¹ Na 1535 verdwijnen zowel waard De Ween als zijn herberg *Spanje* uit zicht. Opnieuw is er geen duidelijk aanwijsbaar verband met het Wederdopersoproer. Zes jaar later, in 1541, was het huis aan de Nieuwendijk in handen gekomen van een andere eigenaar, die het aan de achterzijde vergrootte. In 1562 woonde er een touwslager en na 1566 was *Spanje* zeker geen herberg meer: toen zat er in het voorhuis een hoedenmaker terwijl de achterzijde werd verhuurd aan 'schamele' personen.²⁹²

De omgeving van de Dam was een gewilde vestigingslocatie voor herenherbergen. In de nabijheid van het marktplein, het Waaggebouw, de Nieuwe Kerk en het stadhuis was dit het drukbezochte centrum van de stad. Aan klandizie was zelden gebrek, al was het maar omdat het stadsbestuur opdrachten verschaftte aan herbergiers in de buurt. Zoals aan Thijman Gerritsz Sou(l)daen. Zijn vader, Gerrit Matthijsz, was waard in de *Plemp*, een herberg op de Nieuwendijk/hoek Zoutsteeg, waar ook onroerend goedveilingen werden gehouden.²⁹³ Zoon Thijman kocht in 1515 een huis met een tuin buiten de Jan Rodenpoort, waar ook de politieke elite grond bezat. In de buurt van zijn vaders herberg op de Nieuwendijk lag zijn woonhuis annex drinkhuis, gesierd met de exotische naam *Soudaen* (Sultan). Hier was hij omringd door invloedrijke burens, de eigenaren van grote brouwerijcomplexen tussen de Nieuwendijk en het Damrak.²⁹⁴ Via zijn zus Nelletge waren er ook banden met het stadsbestuur: ze was getrouwd met de zoon van een vroedschapslid. Na het overlijden van zijn vader ging herberg de *Plemp* in 1524 niet over naar Thijman maar naar zijn broer, Cornelis Gerritsz. De stadsbestuurders stelden groot vertrouwen in hem, want in tijden van gevaar moesten vreemdelingen zich melden in zijn herberg.²⁹⁵ Thijman Gerritsz Soudaen leverde de stadsbestuurders bier en wijn vanuit de opslagkelder onder zijn huis aan de Nieuwendijk. De drank verzond hij naar Brussel en Den Haag of hij tapte ter plaatse voor bezoekende ambtenaren en hoogwaardigheidsbekleders. De herbergier deed ook andere klussen voor het stadsbestuur. Zo leverde hij incidenteel een partij fruit op het stadhuis. Een uitzonderlijke opdracht was het vervaardigen van de mal waarmee de loodjes werden gegoten die werden verstrekt bij het Bijleveldse afwateringskanaal, tussen de Oude Rijn en de Amstel.

dertien jaar later overleed. In Brixen stond hij, naar verluidt, in verband met hervormingsgezinde activiteiten, maar hij was in Amsterdam slechts op doorreis na een dagvaart over de Oostzeehandel in Hamburg, zie: IJssel de Schepper, *Lotgevallen*, 239, 257. Met dank aan Willem Frijhoff voor de identificatie.

²⁸⁹ Verder weg in zijn voorgeslacht vinden we Jan de Weent, abt van de Egmondse abdij. De auteurs van diens grafschrift maakten de voor de hand liggende woordspeling 'Jan die Weent'. Corver, 'Kapel', 17-36.

²⁹⁰ SAA, Archief 5014, inv.nr. 4, f. 33v, 34v; inv.nr. 5, f. 35-35v; Scheltema, *Aemstel's Oudheid*, deel 2, 83; Ter Brake, *Recht en rekenschap*, 213.

²⁹¹ SAA, Archief 5014, inv.nr. 5, f. 35-35v; Scheltema, *Aemstel's Oudheid*, deel 1, 83; Ter Brake, *Recht en rekenschap*, 213.

²⁹² De huisnaam *Spanje* verdween in 1641, zie: Van Veen en Grünfeld, 'Het gat', 186-187. Dudok van Heel, *Burgers*, deel 1, 457 [schout Arent].

²⁹³ In 1515 moest de vader getuigen in een geschil over de verkoop van een stuk land in Sloten, zie akte in: Bessem (ed.), *Oorkondenboek*, 514. Van Eeghen, 'Cornelis Anthonisz', 28-29.

²⁹⁴ Dudok van Heel, 'Oligarchieën', 59-60.

²⁹⁵ Zie hoofdstuk 2. Bessem, *Oorkondenboek*, 525; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 76, 206, 246, 253, 260.

Brouwers waren verplicht daar hun verse brouwwater te halen en het daarbij verstrekte loodje moesten de schippers als controlemiddel mee terugnemen.²⁹⁶

In 1539 kocht Soudaen een nieuw, groot pand met een traptorentje, gelegen in de toenmalige Nieuwezijds Wijde Kerksteeg (nu: Mozes en Aäronstraat; zie: afb. 5, p. 66).²⁹⁷ Samen met zijn echtgenote, Burchtgen Willemsdr, dreef hij hier twee decennia lang een populaire herberg, opnieuw *Soudaen* geheten. Bij hen bestelde het stadsbestuur drank voor wijnschenken, maar de regenten kwamen ook langs voor het ledigen van een roemer wijn of het afhandelen van zakelijke overeenkomsten. In 1542 werden de stedelijke lakenramen – waarop wollen stoffen droogden – te huur aangeboden in de *Soudaen*. Burgemeesters, thesauriers, waardijns, drapeniers en de opreiders betaalden de helft van de ‘wijnkoop’; de kopers van de ramen de andere helft van het gelag.²⁹⁸ Een terugkerende opdracht voor de *Soudaen* was exemplarisch voor de goede verstandhouding met het stadsbestuur: de levering van miswijn voor de dagelijkse ochtendmis in de Sint-Elizabethsgasthuiskapel in het middeleeuwse stadhuiscomplex. De eigen priester werd bekostigd uit een vicarie, maar de stad financierde liturgische benodigdheden zoals de miswijn. Hiertoe leverde Thijman Gerritsz een aantal pinten ‘romeynen’, de Franse wijn waarnaar ook het wijnhandelaars- en tappersgilde was vernoemd. De koster haalde de miswijn op in de herberg of de waard of waardin kwam de pinten bezorgen: het stadhuis lag immers slechts enkele meters verderop.²⁹⁹

Bloedmalen

Een luguber klinkende bijverdienste van de *Soudaen* was het organiseren van ‘bloedmalen’. Na terechtstellingen – met het zwaard, de galg of op de brandstapel – kwamen Mijne Heeren van den Geregte, zoals de schout, zeven schepenen en de burgemeesters gezamenlijk heetten, in een drinkhuis bijeen voor een maaltijd. Ten tijde van de vervolging van de anabaptisten waren verschillende gruwelijke executies per jaar geen uitzondering. In 1549 leverde Thijman Gerritsz Soudaen bijvoorbeeld een maaltijd voor de regenten na de publieke verbranding van acht ‘verdoopte mensen’.³⁰⁰ Ook andere herbergen serveerden zulke bloedmalen, zoals het *Uiltje* in de Warmoesstraat (huidig nr. 109). Net als bij de *Soudaen* bestond er een verband tussen de uitbater van het *Uiltje* en het stadhuis. Eigenaar Goossen Jansz Reecalff (?-1550) kwamen we al eerder tegen als wijnleverancier, maar hij bracht het ook tot schepenen, vroedschapslid en – in 1536 – zelfs tot burgemeester. Op last van de stadhouder van Holland verdween hij drie jaar later uit de stadsregering, omdat hij onvoldoende tegen de radicale dopers zou hebben ondernomen. Als ambteloos burger begon Reecalff een herberg in de Warmoesstraat, die hij liet bestieren door een waardin. Tussen 1543 en 1546 organiseerde deze Lysbeth Jacobsdr jaarlijks maaltijden na executies van ketters, kerkdieven, zwervers en andere ongelukkigen. Later nam Reecalffs dochter, Anna Goossen Recalffsdr, de honneurs waar in het *Uiltje*. Zij deed dit samen met haar man, de waard en wijnkoper Maarten Pietersz Codde.³⁰¹ In 1550 liep het aantal bloedmalen hoog op, vanwege de executie van twee vrouwen, drie Spanjaarden en vier dieven. Na deze apotheose verdween de traditie tijdelijk uit zicht. In datzelfde jaar 1550 kwam het schoutambt namelijk in handen van de landsheer, zodat hierna de maaltijden niet langer voor rekening van de stad kwamen en de bronnen zwijgen. Na 1553 zijn er geen ketters meer in Amsterdam ter dood veroordeeld, wellicht omdat de schout en raadsheren van het Hof inzagen dat de dopers geen oproerige bedoelingen meer in de zin hadden. Pas onder het bewind van landvoogd Alva, in 1567, zou de kettervervolging weer

²⁹⁶ SAA, Archief 5014, inv.nr. 4, 36v; inv.nr. 6, f. 72; Van Dillen, *Bronnen bedrijfsleven*, deel 1, 14.

²⁹⁷ De vorige eigenaar was mr. Jan Benningh Janszn (1455/60-1536), raadsheer van het Hof van Holland. Na diens dood verkochten diens erfgenamen het pand aan Thijman Gerritsz ‘inde Soudaen’, zie: Dudok van Heel, ‘Cornelis Benningh’, 1-11.

²⁹⁸ SAA, Archief 5014, inv.nr. 11, f. 102.

²⁹⁹ Thijman Gerritsz vroeg een stuiver per pint miswijn. SAA, Archief 5014, inv.nr. 4, f. 34 v en 36 [jopenbier] en 36f [fruit]; inv.nr. 8, f. 56 [miswijn]. Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 3, 220-221; deel 5, 136. Over de stadhuiskegel: Van Eeghen, ‘Dagelijkse mis’, 107-109.

³⁰⁰ SAA, Archief 5015, inv.nr. 18, f. 100v; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 5, 287.

³⁰¹ Dozy, ‘Codde’, 39, 44.

beginnen. Met de aflossing van de pandsom in 1564 was de stad ook weer de baas over het schoutambt, zodat de maaltijden na terechtstellingen nadien weer door de thesaurie werden vergoed.³⁰²

De bloedmalen waren niet de enige vaste bestedingen van het stadsbestuur in de *Soudaen*. Een jaarlijks terugkerend evenement was het Sint-Elizabethsmaal, op 19 november, ter gelegenheid van het herstel van de orde na de Hoekse en Kabeljauwse twisten. De kosten van deze feestdis werden betaald uit 't sacxken': de boetebeurs van verlate of absente schepenen. Was de inhoud hiervan ontoereikend, dan moest de stadskas het tekort aanvullen.³⁰³ Een ander traditioneel regeringsmaal vond jaarlijks plaats op 'meiavond' (Walpurgisnacht, van 30 april op 1 mei). Hiertoe streken de regenten neer in een vertrouwde herberg, zoals de *Soudaen* of de *Ster*. Het 'meiavondsmaal' kon echter ook op het stadhuis worden genuttigd, wat inkomstenderving voor de herenherbergen betekende. De stadhuiskeuken lag op de begane grond in de Vogelsteeg, waar ook de conciërge woonde. In die keuken werd vlees gezoden en gebraden, zoals in 1559 bij de bruiloft van een burgemeesterszoon. In de stadhuiskeuken hingen ook de hammen te drogen die later werden geschonken aan raadsheren in Mechelen of Brussel. Het meiavondsmaal van 1563 op het stadhuis werd opgevrolijkt met het spel van de stadsmuzikanten. Een jaar later liet de vroedschap een complete keukeninventaris aanschaffen. De stadhuisconciërge kon de lange tafellakens en het tinnen keukengerei zoals negentig platen (borden), zes zoutvaten, drie mosterdpotten, zes wijnkannen, twaalf bierkannen, zes bierbekers en een lampet met bekken opbergen in een speciaal daartoe gemaakt kabinet.³⁰⁴

De aankoop van het nieuwe keukengereedschap en tafelgoed diende niet alleen een praktisch en hygiënisch nut. De vroedschap liet de conciërge en diens assistenten erop toezien dat de inkopen van de spijs binnen de perken bleef. Zo konden de regenten onbeschroomd en onbespied van hun 'vrolicke maeltijt' genieten, zonder de 'inconveniënten' [ongelukken, problemen] die voorheen in de openbare herbergen plaatsvonden. Specifiek noemde de vroedschap herberg het *Uiltje*, waar eerder zoveel bloedmalen werden gehouden. Kennelijk heeft hier een onaangename confrontatie plaatsgevonden tussen tafelende regenten en andere bezoekers.³⁰⁵ De sfeer in de stad was namelijk gespannen. Een bonte groep van opstandige graanhandelaren, bewoners van de scheepsbouwwijk Lastage en leden van de in 1535 afgezette oligarchie keerden zich tegen de stedelijke machthebbers. In 1564 dienden zij bij de landvoogdes een klaagschrift ('Doleantie') in over het vermeende bestuurlijk en economisch wanbeleid en de geslotenheid van de zittende familieregering. Tegelijkertijd leefde een groot deel van de Amsterdammers in armoede, vanwege een crisis in de lakennijverheid en hoge graanprijzen, en was er onvrede vanwege de religieuze repressie en de woningnood in de overbevolkte stad. Om geen aanstoot te geven aan de murmelende gemeente, aten en dronken de regenten na een bloedige terechtstelling liever op het eigen stadhuis dan in een openbare herberg.

Indien de regenten toch moesten uitwijken naar een publiek lokaal, dan zochten ze het zo dicht mogelijk bij het eigen stadhuis. Een paar huizen verderop (afb. 5, p. 66) aan de Dam lag bijvoorbeeld de *Prins van Oranje*; een groot complex bestaande uit een voorhuis en een via een gang te bereiken achterzaal. De keuken grensde ook aan die gang. De *Prins* dankte zijn naam aan het eerste bezoek van Willem van Oranje, in 1560. Als nieuwe stadhouder moest Oranje dat jaar aanzienlijke bijdragen lospeuteren voor de landsheerlijke krijgsmacht. De Staten van Holland wisten de schade te beperken tot een eenmalige donatie van een ton. Amsterdam onderkende het belang van een goede relatie met de stadhouder en spendeerde ruim 450 gulden aan diens onthaal. Het is onbekend waaraan dit bedrag precies werd uitgegeven, maar het ligt voor de hand dat Oranje overnachtte in het naar hem vernoemde logement. Nog datzelfde jaar, 1560, ontvingen de uitbaters een invloedrijke raadsheer van het Hof van Holland, Geleyn Zegers. Met zijn dienaren, een deurwaarder en secretaris verbleef hij vijf dagen in de *Prins*, waar het stadsbestuur hem fêteerde. Uitbaters waren de uit Deventer afkomstige Joest Fredericxsz en diens vrouw Marieaem Claesdr. In 1561 kreeg dit herbergiersechtpaar de Friese

³⁰² SAA, Archief 5014, inv.nr. 12, f. 88; inv.nr. 13, f. 87v; inv.nr. 14, f. 81; inv.nr. 15, f. 91v; inv.nr. 16, f. 93; inv.nr. 19, f. 95, 96. Elias, *Vroedschap*, deel 1, 48, 183; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 287; Woltjer, *Vrijheidsstrijd*, 19-20.

³⁰³ Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 3, 72; deel 5, 287; vr.sch.res. 24-1-1556.

³⁰⁴ SAA, Archief 5025, vr.sch.res. 29-3-1564 [f. 258]; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 5, 137-138.

³⁰⁵ Het incident markeerde het einde van de herberg, want kort na het overlijden van uitbater Codde (22-12-1565) werd het *Uiltje* voor ruim vierduizend gulden verkocht aan een lakenkoper, zie: Dozy, 'Codde', 40.

stadhouder te gast. Deze bracht zijn vrouw, kinderen en verdere familie mee en genoot zodanig van het aangeboden voedsel, dat hij een deel van de spijs, wijn, bier en brood liet inpakken en te scheep meenam.³⁰⁶

In 1562 vertrokken de waard en waardin uit de *Prins*, maar ook daarna bleef de herberg een vertrouwd adres voor het stadsbestuur. Voortaan zwaaide Jacob Henricxsz van Dijck er de scepter. Als ‘tavernier’ (tapper) was hij geëmigreerd uit Maastricht om in 1559 poorter van Amsterdam te worden. Daar begon hij als eenvoudige wijntapper, in een kelder onder huis de *Rozzen*.³⁰⁷ Van Dijck was getrouwd met Trijn Dignumsdr, met wie hij drie zoons en een dochter kreeg. Een zoontje stierf in het kraambed, waarna de vader het ‘onder de arm’ naar de begraafplaats in de Oude Kerk bracht. Het gezin was bevriend met mr. Pieter Vloits, voormalig rector, propagandistisch dichter en stadssecretaris. Ook Pieter Cort Jansz behoorde tot hun kennissenkring; hij was zelfs een ‘goede vrint van de kinderen’.³⁰⁸ Cort Jansz was notaris en in 1568 aangesteld tot ontvanger van de in beslag genomen goederen van de gevluchte ballingen. Vanwege deze contacten en de nabijheid van de herberg kwamen regenten uit het naastgelegen stadhuis frequent langs voor een drankje in de *Prins*. De leden van het Hof van Holland uit Den Haag verhoorden ook getuigen in het drinkhuis, zoals bleek tijdens een rechtszaak uit 1570.³⁰⁹ Uitbater Van Dijck en zijn vrouw ontvingen geregeld ook stadsgasten, zoals hoge edellieden en afgevaardigden van de Deense koning. Beroemde bezoekers waren graaf Lamoraal van Egmont en de heer van Brederode, voordat beide edelen in opspraak raakten bij het landsheerlijk bestuur. Net als veel van zijn collega’s was Van Dijck naast waard ook wijnkoper. In 1569 leverde hij het stadsbestuur een enorm vat wijn als geschenk voor de nieuwe stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht. Deze Henegouwse graaf van Bossu was de opvolger van de inmiddels verbannen Willem van Oranje, de oude naamgever van de herberg. Diens voornaam en titel mochten op het uithangbord van de herberg blijven staan, terwijl de wapenschilden van de andere ballingen van de verbeurdverklarde huizen moesten verdwijnen. Zelfs de commissarissen van Oranjes latere aartsvijand, de hertog van Alva, zochten hun onderkomen in de *Prins van Oranje* op de Dam.³¹⁰

Jacob van Dijck verdiende goed aan alle stadsgasten, buurtgenoten en andere afnemers van zijn wijn. Toen hij in 1575 overleed, bleef zijn vrouw Trijn Dignumsdr achter met drie kleine kinderen. Omdat zij in 1577 wilde hertrouwen is er een staat van goederen opgemaakt, zodat het rechtmatig erfdeel van de kinderen kon worden vastgesteld. Uit de inventaris blijkt dat het uitbaten van de *Prins* het echtpaar geen windeieren had gelegd. Behalve de populaire herberg op de Dam bezat de weduwe een huis aan de Nieuwezijds Achterburgwal (nu: Spuistraat), een tuin met tuinhuis en een lap eigen grond buiten de Jan Roodenpoort, grond in Wormer en Jisp en verschillende rentebrieven op de stad en particulieren. Van poffers – vermeld in een ‘register ter cause van wynen’ – viel er vanwege geleverde dranken nog duizend gulden te incasseren, terwijl de meubels en juwelen eenzelfde bedrag waard waren. In de herberg zelf lag vijfhonderd gulden aan contant geld en in de kelder een wijnvoorraad ter waarde van vierhonderd gulden. Buiten de boedelbeschrijving bleven de juwelen, kleinoden en kleren van weduwe Trijn, alsmede de kleding en alles wat ‘ten lyve van Jacob van Dijck’ toebehoorde. In september 1577 hertrouwde de waardin met Marten Claesz Spil (?-1607) uit Danzig, een weduwnaar en vader van tenminste drie kinderen.³¹¹ Aanvankelijk huurde Spil huis de *Wildeman* in de Warmoesstraat (huidig nr. 44), waar hij als graankoopman actief was. Na zijn huwelijk is hij ingetrokken in de *Prins*, waar hij voortaan de waard was.³¹²

Een andere vertrouwde locatie voor het stadsbestuur was nog altijd huis de *Zwaan* in de Warmoesstraat (nr. 139b). Na het overlijden van zijn zuster Nel liet burgemeester Joost Buyck dit

³⁰⁶ SAA, Archief 5014, inv.nr. 29, f. 29 [poorterinschrijving Joest Fredericxz]; f. 60v-61 [Oranje], 63v, 65v [Zegers]; inv.nr. 30, f. 77v [Friese stadhouder]; Van Biema, *De Prins*.

³⁰⁷ Vermoedelijk Warmoesstraat (huidig) nr. 98, zie: Kam, *Warmoesstraat*, 97. SAA, poorterinschrijving 18-10-1559, Archief 5014, inv.nr. 28, p. 26v; begraafregister Oude Kerk 19-10-1560.

³⁰⁸ SAA, Archief 5073, inv.nr. 781, f. 107v, 28-11-1575; f. 153v-155, 20-8-1577.

³⁰⁹ Pieter Jansz Cort werd later juist verdacht van dissidente sympathieën, zie: Deen, Moorddam, 126. Bomhoff (ed.), *Amsterdammers*, BH 638; Diederiks, ‘Financiële administratie’, 143.

³¹⁰ SAA, Archief 5014, inv.nr. 37, f. 102 [Bossu]; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 6, 250, 261.

³¹¹ Spils afkomst en patroniem blijken uit: SAA, Archief 5073, inv.nr. 781, f. 156, akte d.d. 23-8-1577.

³¹² SAA, DTB 969/71; Archief 5073, inv.nr. 781, f. 107v, d.d. 28-11-1575; Archief 5025, res. vr.sch. 28-6-1576, f. 35v; Kam, *Warmoesstraat*, 44.

bewonen door zijn dochter, Katrijn Buyck Joostendr. De *Zwaan* bleef in zwang als logeeradres voor hoogwaardigheidsbekleders.³¹³ Dankzij haar huwelijk met Jacob Fick Lourensz³¹⁴, de schatrijke graanhandelaar uit Danzig, kwamen er gasten uit deze Oostzeestad naar haar huis. Zoals in 1553 tijdens het vijfdaagse verblijf van Jan van Waerden, burgemeester van Danzig en gezant namens de Hanzesteden. Vergezeld door zijn familie, ondergeschikten en in het gezelschap van de stadsbestuurders en andere Amsterdammers spendeerde hij er voor bijna tweehonderd gulden: omgerekend bijna twintigduizend hedendaagse euro's. Daarnaast kreeg Katrijn Buyck als waardin een aardig bedrag voor haar moeite en 'bellechier' (drinkgeld). Ook schoot ze betalingen voor aan een stadsmuzikant en aan een apotheker, die in haar opdracht een banket had geleverd. Haar man leverde ook het door de gasten geconsumeerde jopenbier, het speciaalbier uit Danzig. De burgemeesters lieten hem als geschenk ook dertig vaten opsturen naar de raadsleden van het landsheerlijk gezag in Brussel. Extra voorraden rijnwijn, benodigd tijdens een bezoek van de stadhouder van Holland, haalde Fick dan weer uit herberg het *Uiltje*.³¹⁵

Bezoekers konden hun paarden in of bij de *Zwaan* stallen. Bij andere herbergen was daarvoor te weinig ruimte en huurde het stadsbestuur afzonderlijke stallen, zoals in de *Witte Wagen*, een herberg bij een van de stadspoorten. In 1569 liet de stad hier vijf paarden bijna een maand lang stallen. Voor ongeveer drie stuivers per paard per dag moest de uitbater de beesten ook verzorgen en van hooi en stro voorzien. Met het vijftal paarden zat zijn stal wel vol, want drie andere paarden moest hij elders stallen. Een jaar later stelde Aeff Jacob van Coelendr haar stallen beschikbaar voor de veertien paarden van de edellieden van stadhouder Bossu. De vier bijbehorende palfreniers, koetsbedienden, logeerden gedurende tien weken in haar herberg, vermoedelijk eveneens aan de rand van de stad.³¹⁶

Het Poortje

Een laatste vertrouwde locatie van de stadsregering was het *Poortje*. Halverwege de zestiende eeuw kende Amsterdam twee herbergen met die naam: één aan de Middeldam en één in de Warmoesstraat. Eerstgenoemde herberg lag achter de vis- en haringstalletjes bij de Middeldam, en was minder exclusief dan de *Prins* dat in de huizenrij naast het stadhuis stond (afb. 5). Vanaf 1548 komt het *Poortje* aan de Middeldam voor in de stadsrekeningen vanwege drie bloedmalen. Waard Claes van Zijl verschaftte in 1549 ook logies en diner aan een gezantschap uit Denemarken met familieleden en afgevaardigden uit Friesland. Bovendien leverde hij de wijn, die ten huize van een burgemeester werd opgedronken. De dienstverlening in de herberg bleef niet beperkt tot het verschaffen van een bed en de avonddis. In de zomer van 1550 vertoefden twee secretarissen en een raadsheer van het Hof van Holland bijna een gehele week met hun dienaren in het *Poortje*, 'ten ontbijte incluis'. Ontbijt werd in gewone herbergen geserveerd rond tien uur 's ochtends en daar gegeten in het gezelschap van de overige herberggasten³¹⁷, maar in herenherbergen was vermoedelijk meer flexibiliteit en privacy. In september bleef ook de bisschop van Utrecht in het *Poortje* ontbijten, na een logeerpartij met zijn vertrouwelingen in de herberg. De waard liet zijn dochter Ael en vrouw Hillegondt Willemsdr de rekeningen indienen bij de thesaurie. Dochter Ael werd er ook op uitgestuurd om in 1552 het stadsgeschenk te kopen voor Henrick van Montfoert, heer van Abbenbroek, die in opdracht van de landvoogdes de Lastage kwam inspecteren. Om hem gunstig te stemmen, bezorgde de herbergiersdochter hem namens de stad twee aam rijnwijn en drie koppel patrijzen.³¹⁸

³¹³ In 1552 ontving Katrijn Buyck Joostendr de plaatsvervanger van de Hollandse stadhouder, die drie dagen met zijn familie in de stad verbleef. SAA, Archief 5014, inv.nr. 21, f. 59; inv.nr. 22, f. 60v-61; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 423, 246.

³¹⁴ Meer over Fick in hoofdstukken 4 en 8.

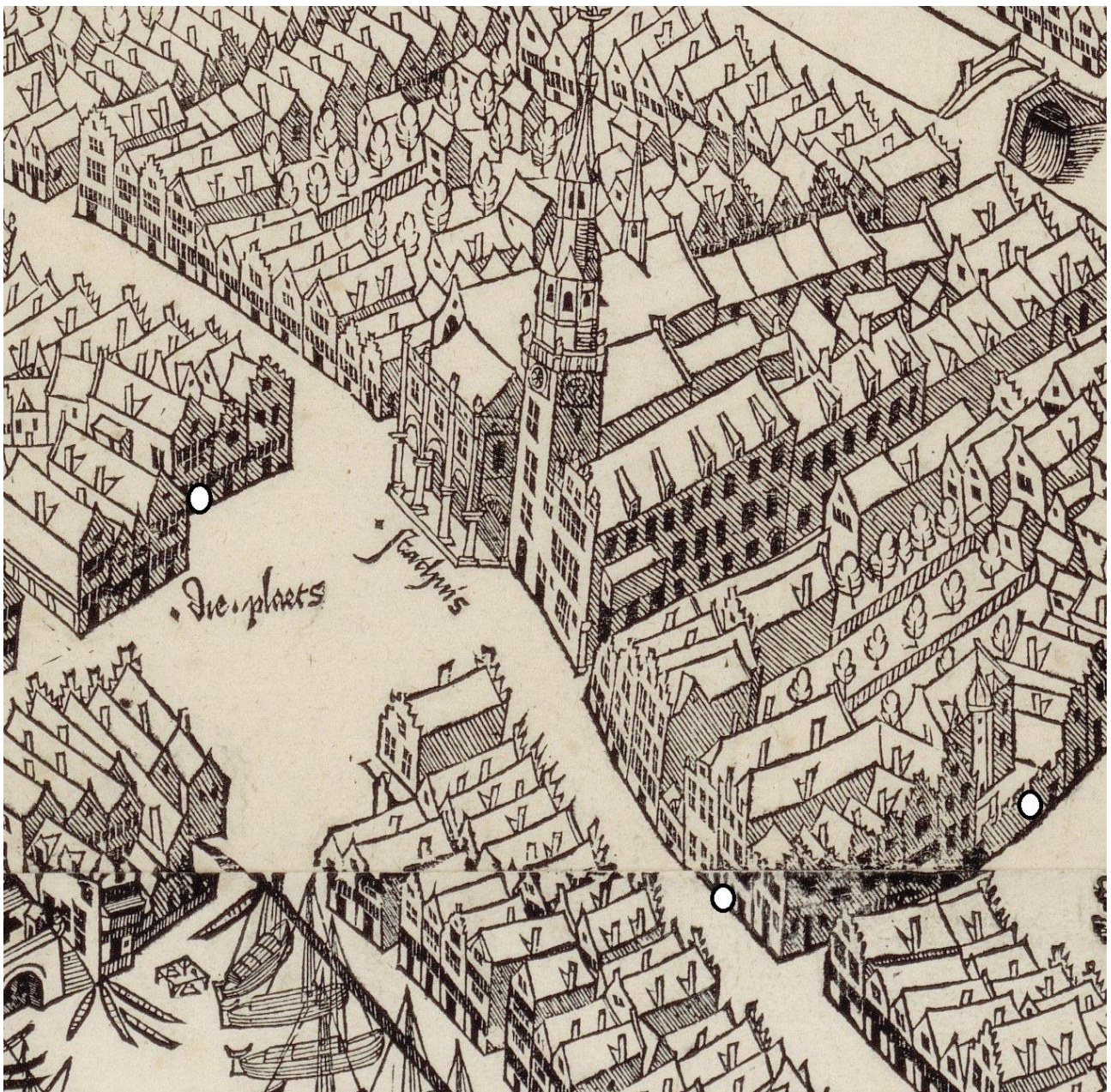
³¹⁵ SAA, Archief 5014, inv.nr. 23, f. 65v [jopenbier]; inv.nr. 26, f. 64 [stadhouder Holland] en 64v [rijnwijn] Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 378.

³¹⁶ SAA, Archief 5014, inv.nr. 36, f. 168; inv.nr. 37, f. 180v-181.

³¹⁷ Zoals in het *Jonge Roodhoofd*, waar in 1553 een zeeman en een slager gezamenlijk zaten te ontbijten. Vrolijk, Doodslag, bijlage [Jan Jacobsz Stips].

³¹⁸ SAA, Archief 5014, inv.nr. 17, f. 83v-84 [bloedmalen]; inv.nr. 18, f. 116 [1 mengsel wijn]; inv.nr. 19, f. 51 [102 mengsel wijn], f. 52v [Hof van Holland], 53v [bisschop], inv.nr. 21, f. 58v. Ael Claesdr zou ook tappen en gasten ontvangen in de *Wildeman* (Warmoesstraat of Nieuwendijk), tenzij dit een verschrijving is van de thesaurieklerk, zie: inv.nr. 19, f. 53v.

Na 1552 verdwijnt het *Poortje* aan de Middeldam uit zicht. Zowel voor de vismarkt als voor de waag was er meer ruimte nodig in de groeiende stad, terwijl ook de damsluizen hersteld moesten worden. Door onteigening en aankoop kreeg het stadsbestuur bijna alle huizen tussen de Plaats en de vismarkt in bezit, zodat deze konden worden afgebroken. In 1551 kwamen de laatste huizen in stedelijke handen, waaronder het *Poortje*. Toch komt herbergiersdochter Ael Claesdr zes jaar later nog eenmaal voor in de stadsrekeningen met een opmerkelijke declaratie. Ze vraagt achttien gulden terug vanwege de levering van een aam rijnwijn: een stadsgeschenk voor Boshuizen, admiraal van de acht oorlogsschepen die de handelsvloot moesten beschermen tegen de Fransen. Een deel werd ter plaatse opgedronken en een ander deel te sloop meegenomen, opdat de admiraal zich ‘op zee eerlick ende getrouwelick in zijn dienst schuldich zal wezen te dragen’.³¹⁹ Ael zal toentertijd in een andere herberg dan het *Poortje* op de Middeldam hebben gewerkt.

Afb. 5 Rechts (stip) de *Soudaen*, links daarvan de latere *Prins* en linksboven de *Rode Leeuw* (stip) met rechts twee huizen verder de *Gouden Leeuw*. In het huizenblok aan de Middeldam (linksonder) was vermoedelijk het *Poortje* gevestigd. Detail: C. Anthonisz, 1544. Rijksmuseum.

³¹⁹ SAA, Archief 5014, inv.nr. 26, f. 65; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 6, 12; Breen. ‘Dam’, 124-127.

Langer in gebruik als herberg (tussen 1512 en 1625) en nog meer in trek bij het stadsbestuur was het andere *Poortje*, in de Warmoesstraat (huidig nr. 75). Een poortje – vandaar de naam – vanuit de Warmoesstraat leidde bezoekers door een gang naar de entree. De achteruitgang bood een ontsnappingsmogelijkheid, bijvoorbeeld bij brand, naar de noordzijde van het Oudekerksplein. Onder kasteleinschap van Jan Thaemisz, vanaf 1512, kwamen hier de leden van de Hamburger Broederschap bijeen.³²⁰ Kort vóór 1524 overleed hij en nam zijn weduwe de herbergzaken over. Ook onder haar opvolgers bleven de Hamburger broeders bijeenkomen in het *Poortje*. Sinds 1547 werden er ook bloedmalen genuttigd door het stadsbestuur en vanaf 1556 was Floris de Ween er waard. Mogelijkerwijs was hij een zoon van de voormalige herbergier van *Spanje*. De Ween liet de herberg voorzien van een kelderruimte en deed uitstekende zaken met het stadsbestuur. Zo mocht hij maaltijden voorzetten aan stadsgasten en de geschenkwijn leveren aan de viceadmiraal van de oorlogsvloot.³²¹ Het *Poortje* bood voldoende ruimte om grote groepen te ontvangen en te logeren. Zoals in 1558 de ambassadeur van koning Sigismund II August van Polen ‘mit zyn geselschap starck xxxv [35] persoenen’.³²² De Ween leverde in 1561 kannen wijn, die tijdens regentenmaaltijden thuis bij een burgemeester werd opgedronken. Na dat jaar had hij geen stedelijke opdrachten meer, terwijl de huur voor de herberg in de Warmoesstraat was gestegen van zeventig naar 140 gulden. In de daaropvolgende jaren liep het huurbedrag vanwege de economische neergang weer terug, van tachtig gulden in 1569 tot een schamele twaalf gulden in 1578.³²³

De crisis in de door geuzen omsingelde stad trof ook het herbergwezen in het hart. Tussen de inname van Den Briel door de geuzen in 1572 en de Pacificatie van Gent (1576) gaf het stadsbestuur weinig tot niets uit aan wijnschenken of andere representatiekosten. De Spaanse veldheer Noircarmes en stadhouder Bossu kregen in die periode nog verschillende amen rijnwijn cadeau, geleverd door de waardin van de *Helm*, maar ze logeerden thuis bij de burgemeesters. De strijd tegen de oprukkende geuzen, waardoor Amsterdam in Holland steeds verder geïsoleerd raakte, was fnuikend voor de herenherbergen. In 1573 kregen ‘sekere herbergiers’ een onkostenvergoeding voor het laven van passerende soldaten van het koninklijke leger naar het zwaar belegerde Haarlem. Een bedenkelijke eer, zeker voor herbergiers die hoog bezoek gewend waren. De in de barre strijd verwonde soldaten van de koning werden van Haarlem in sleden naar Amsterdam gebracht. De militairen in hogere rangen werden ondergebracht bij de stadshopman, Wouter Burchmansz. Deze ontving hiervoor een hoge onkostenvergoeding, omdat het vanwege de bloedige verwondingen ten kostte ging van ‘veel lijwaet ende beddinge’. Diezelfde hopman kreeg vijf weken lang de Franse ambassadeur te logeren, wat grote schade aan zijn huisraad opleverde. Voor de eenvoudige soldaten was er inmiddels bij de Dam een noodhospitaal ingericht.³²⁴

Levensmiddelen en geld waren schaars, handel en scheepvaart lagen stil en de strijd kwam naderbij, ondanks de Spaanse inname van Haarlem in juli 1573. Voor de stad in het nauw en de brodeloze herbergiers was het wachten op betere tijden. Het koningsgezinde stadsbestuur trok zich terug achter de hoge kloostermuren, waar zij dronken en dineerden alsof er niets aan de hand was. Voor de ingesloten en deels uitgehongerde bevolking was dat brassen van de regenten met de kloosterlingen een steen des aanstoets.

³²⁰ Zie hoofdstukken 4 en 5.

³²¹ SAA, Archief 5014, inv.nr. 16, f. 93; bloedmaal; inv.nr. 26, f. 63v [2 maaltijden], f. 65v [rijnwijn], f. 67v [1 maaltijd]. Kam, *Warmoesstraat*, 279-280.

³²² SAA, Archief 5014, inv.nr. 27, f. 62v [Polen]; f. 65v [raad HvH]; inv.nr. 28, f. 61v [stadsadvocaat].

³²³ SAA, Archief 5014, inv.nr. 30, f. 75 [wijn]; Kam, *Warmoesstraat*, 280.

³²⁴ SAA, Archief 5014, inv.nr. 41, f. 146 [soldaten]; Archief 5039, inv.nr. 67, f. 112; inv.nr. 68, f. 123-123v, 125 [hopman]; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 7, 71-72, 77-78.

7 Brassen in kloosters

Kloosters en abdijen in heel Europa verschaften in de middeleeuwen onderdak en voeding aan passerende reizigers. De religieuze gastvrijheid moet echter niet overschat worden: het totale aantal slaapplekken in kloosters en andere geestelijke instellingen was gering.³²⁵ De verplichte ‘hospitalitas’ van de christelijke geestelijken was ook niet helemaal gratis, hoewel zij voor de spijs en drank niet meer van hun gasten mochten vragen dan de marktprijs.³²⁶ Ook de Amsterdamse kloosters boden gelegenheid tot eten en logeren. Het waren geen publieke, commerciële drinkhuizen, want de kloosterlingen verkochten geen drank aan willekeurige gasten en maakten geen winst. Wel ontvingen zij tegen onkostenvergoeding incidenteel stadsgasten en vooral rondreizende geestelijken die officieel geen onderdak mochten zoeken in beroepsherbergen. Op deze manier maakten zij als buitencategorie deel uit van het herbergwezen.

Het kloosterleven in Amsterdam kwam veel later op gang dan elders in de Lage Landen, of in het Duitse Rijk, Italië, Frankrijk en Engeland. Na de stichting van het eerste Amsterdamse klooster, in 1389, begon de stad echter aan een inhaalslag: rond 1500 waren er al eenentwintig kloosters. Twee mannenkloosters lagen buiten de stadsmuur: het Kartuizerklooster Sint Andries ter Zaliger Haven buiten de Haarlemmerpoort en, tot de fatale brand van 1532, ook het Regulierenklooster langs de zuidelijke oever van de Amstel. Binnen de stadsmuur lagen nog eens drie mannen- en zestien vrouwenkloosters. Met hun leefgebouwen, boomgaarden, brouwerijen, weefruimten, hooischuren, stallen, bleekvelden en tuinen namen de kerkelijke instellingen een aanzienlijk deel van het stedelijke grondgebied in: aan de oude zijde bijna een vijfde van het totale oppervlak.³²⁷ De kloosterlingen waren vrijgesteld van belastingen, zoals bijzondere bedden voor de landsheer. Bovendien liep het stadsbestuur inkomsten mis omdat de geestelijken geen accijnzen betaalden over het brouwen van bier en het bakken van brood. Die producten werden soms ook onder de door de gilden vastgestelde prijzen verkocht, zodat brouwers en bakkers klaagden over oneerlijke concurrentie. In de loop van zestiende eeuw wist de vroedschap, het centrale bestuurscollege van Amsterdam, verschillende belastingvrijstellingen van de stadskloosters af te schaffen. Ook werd het brood bakken en bier brouwen beperkt tot het eigen gebruik. Vanwege dit minder vriendelijke overheidsklimaat bleven nieuwe stichtingen uit, behalve die van het Clarissenklooster (1513).³²⁸

Zowel geestelijken als leken werden in de Amsterdamse kloosters als gast onthaald. In tegenstelling tot de ‘proveniers’, scholieren, studenten of andere armlastigen die tegen betaling maanden- of zelfs jarenlang binnen de kloostermuren verbleven, ging het daarbij om passanten die slechts een korte periode van een avond tot hooguit enkele dagen te gast waren.³²⁹ Gasten van het stadsbestuur, zoals regenten uit andere plaatsen en hoge ambtenaren uit Den Haag, dineerden en logeerden sporadisch in bepaalde kloosters. In de stadsrekeningen worden acht vrouwen- en twee mannenkloosters genoemd; een kleine meerderheid op het totale aantal. Kloosters moesten wel over voldoende slaapplekken en eetgelegenheden beschikken. Zo was bijvoorbeeld het kleine gebouw van de Cellezusters – waar bovendien zieke vrouwen werden verpleegd – ongeschikt om stadsgasten te huisvesten. Het buiten de poorten gelegen Regulierenklooster was ruim genoeg. Dit convent viel in 1483 zelfs de eer te beurt om te dienen als vergaderruimte voor de Staten van Holland. Doorgaans vonden deze bijeenkomsten van de vertegenwoordigers van de Hollandse steden, de ridderschap en de landsheer plaats in Den Haag, maar nu en dan ook in herbergen en kloosters in andere Hollandse steden. In maart en april 1483 vergaderden de Staten in het Regulierenklooster, waar onder meer een Utrechtse delegatie langskwam om de strijdbijl met Holland te begraven. Bij deze maaltijd waren circa vijfentwintig personen aanwezig.³³⁰

³²⁵ Hermesdorf, *Herberg*, 18; Peyer, *Gastfreundschaft*, xi; Jansen, *Kroeg*, 45-47.

³²⁶ In de Duitse landen was het inrichten van drinkhuizen door geestelijken ten strengste verboden; dit werd zelfs bestraft met excommunicatie. Kloosterlingen mochten daarentegen wel herbergen op andere locaties uitbaten. Deze *Klosterwirtshäuser* waren dikwijls ver weg van het klooster gelegen. Kachel, *Herberge*, 158-159; Jansen, *Kroeg*, 58; Hermesdorf, *Herberg*, 8-10.

³²⁷ Speet, ‘Verstening, verdichting en vergroting’, 94-96.

³²⁸ Burger, ‘Inleiding’, 15-17; Van Eeghen, *Vrouwenkloosters*.

³²⁹ Van Eeghen, *Vrouwenkloosters*, 43-43; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 5, 179.

³³⁰ Kokken en Vrolijk (eds.), *Dagvaarten*, deel 4, 476-488; Kokken, *Steden en staten*, 131, 206.

Verantwoordelijk voor het kloosterhuishouden en derhalve ook voor het organiseren van het onthaal van de gasten was de ‘procuratrix’. Deze hield ook de boekhouding bij en diende na afloop van de gelagen declaraties in bij het stadsbestuur. Een ‘reventer-waert’, bij toerbeurt aangewezen onder de conventualen, had de leiding over de eetzaal, terwijl werkzusters of novicen werden ingezet bij de bediening, schoonmaak en andere klussen.³³¹ Of de komst van stadsgasten vooraf aan de kloosterlingen werd aangekondigd, is onbekend, maar aangezien verschillende zusters verwant waren aan de leden van het stadsbestuur, waren de lijntjes kort. Evenmin is het duidelijk of de conventualen een stadsgast mochten weigeren. Het bezoek van de afgezette koning Christiaan II van Denemarken, in 1531, had bijvoorbeeld meer het karakter van een verplichte inkwartiering dan van vrijwillige gastvrijheid. Deze gevluchte vorst, die in ballingschap leefde in Lier bij Antwerpen, stond in een kwade reuk vanwege zijn vermeende hervormde denkbeelden. Met een leger trok Christiaan naar Holland om oorlogsschepen en geld te regelen voor de herovering van zijn verloren koninkrijken.³³² In september stond hij voor de poorten van Amsterdam maar die bleven wijselijk gesloten. Christiaan kwam als ‘gast’ noodgedwongen terecht bij de buitenstedse Kartuziers, terwijl zijn troepen onderdak vonden in enkele omliggende dorpen.³³³ Zijn raad en hofmeester, jonker Hendrik van Antwerpen, mocht wel binnen de stadsmuren verblijven; hij werd gehuisvest in het Sint Margarethaklooster in de Nes (tegenwoordig de Brakke Grond). De religieuze gevolgen van diens inkwartiering waren niet mals: de lutherse gast had voor de zusters gepredikt waardoor hij het Margarethaklooster ‘meest geïnficeert [besmet door ketterij]’ achterliet.³³⁴

Dronken Klaasje

Eveneens met machtsvertoon gepaard ging het bezoek van Antoon I van Lalaing (1480-1540), de graaf van Hoogstraten en stadhouder van Holland, in 1534. Op de achtergrond speelde een conflict tussen het stadsbestuur en de landsheerlijke overheid over de behandeling van de steeds radicaler optredende doperse beweging. Na het oproer van de ‘zwaardlopers’, die in maart 1534 met ontblote zwaarden door de stad waren getrokken, nam het gewestelijke gerechtshof het initiatief tot rechtsvervolging van dopers, omdat de stad dit naliet. Geruchten over een volgende aanslag op Amsterdam leidden tot nieuwe arrestaties. Stadhouder Hoogstraten vond deze zaak van zo groot belang, dat hij begin mei met vijftientig ruiters, acht wagens en veertig gewapende soldaten en enkele lijfwachten naar Amsterdam reisde om de verdachten hoogstpersoonlijk te verhoren. Terwijl de functionarissen van het Hof waren ondergebracht in herberg *Spanje* op de Nieuwendijk, streek Hoogstraten met zijn omvangrijke gevolg neer in het Bethaniënklooster, gelegen aan de Oudezijds Voorburgwal bij de Barndesteeg. Het kloostergebouw was berekend op een maximum van 210 conventualen en tien extra commensalen. Aangezien er nooit zoveel zusters woonden, was er ruimschoots plaats voor Hoogstraten en zijn mannen.

Het Bethaniënklooster was opgezet als huis voor gevallen vrouwen, die een nieuw, religieus leven wilden beginnen. In de loop der tijd traden er echter steeds meer dochters van vooraanstaande poorters in. Dit kan verklaren waarom de stadsgasten juist hier onderdak kregen. Dankzij de plattegrond van Cornelis Anthonisz uit 1538 en een beschrijving uit 1566 is er over het uiterlijk van het Bethaniënklooster veel bekend. Op de vogelvluchtkaart is een langwerpige kloostergebouw te zien met een kapel en huizen rond een geheel door bebouwing omsloten binnentuin. Naast die tuin waren er op het binnenterrein een bleekveld, een kerkhof, een stal en een schuur. Twee sloten liepen vanaf het plein door een gewelf naar de burgwal, zodat het klooster per schuit bevoorraad kon worden. De kloosterkapel grensde aan het patershuis, op de hoek van de Oudezijds Voorburgwal, waar ook de poortwachterwoning en de toegangspoort van het klooster waren gelegen. In de vleugel aan de

³³¹ Burger, ‘Inleiding’, 18-19.

³³² Over Christiaans eerdere veroveringstochten o.a.: Van der Gouw, ‘Claes Kniphof’.

³³³ Bijna een eeuw later, in 1614, werd een vertrek in het resterende kloostercomplex van de Kartuziers ‘de conincks van Denemarck camer’ genoemd. Dit kan ook een verwijzing zijn geweest naar de jonge koning Christiaan IV, die in 1605 een bestelling van een transportabele korenmolen deed bij de bewoner van het Karthuizerhof. Pontanus, *Historische beschrijvinghe*, 140; Van Eeghen, ‘Karthuizerklooster’, 51.

³³⁴ Hendrik van Antwerpen werd een jaar later ter dood veroordeeld als ketter. Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 164, 210-214; Van Eeghen, *Vrouwenkloosters*, 202 [citaat]; Nübel, *Occo*, 194.

Barndesteeg vond je op de begane grond een ziekenzaal met een kleine keuken, een grote keuken, een eetzaal, twee spinkamers en op de eerste verdieping een slaapzaal en een tweede eetzaal. In de kelders werden de keukenvorraden bewaard.³³⁵ Dankzij een bewaard gebleven inventaris is zelfs te achterhalen welk kookgerei er werd gebruikt: ‘Ses grote braatpannen met twe cleijne pannen, ses yseren braatspeten, een koperen pot daer een halff vat waters inne gaet, drie koperen potten inhoudende ses mengelen [ruim zeven liter] waters elcx’.³³⁶ De kloosterkeuken was duidelijk ingericht op het koken voor grote gezelschappen.

Bij een eerder bezoek van Hoogstraten, in 1533, had zijn gevolg zich ernstig misdragen. In de keuken en de rest van het klooster werd toen voor ruim tien gulden aan huisraad vernield, terwijl zijn soldaten een stevige bres hadden geslagen in de persoonlijke wijnvoorraad van de pater.³³⁷ En zelfs de paterwijnen waren voor hen onvoldoende, want voor 175 gulden brachten verschillende leveranciers rijnwijn, rode wijn, Gouds bier en jopenbier naar het convent. De grootste wijnleveranciers aan het Bethaniënklooster behoorden tot de lokale politieke elite: het waren de eerdergenoemde Reecalff en diens collega-regent Allert Andries Boelen.³³⁸ Bij het tweede bezoek van Hoogstraten in 1534 liet het stadsbestuur door Thijman Gerijtsz Soudaen, uitbater van de gelijknamige herberg, twee vaten jopenbier leveren voor consumptie door zijn manschappen. Het Bethaniënklooster diende in deze periode vaker als ontvangstcentrum van stadsgasten. Minder gewelddadig dan het gevolg van Hoogstraten was de groep Haagse ambtenaren die in 1538 in het klooster logeerden. Uitbundig ging het er wel aan toe: de thesaurier, advocaat-fiscaal, procureur-generaal en de auditeur van Holland met hun dienaren spendeerden voor ruim honderd gulden aan spijs en drank. Een jaar later (1539) at ditzelfde gezelschap twee kleinere maaltijden in het Bethaniënklooster.³³⁹

De declaraties van de stedelijke onthalen in het Bethaniënklooster werden bij de thesaurie ingediend door de procuratrix, Anna Jacobszdr. Ook de procuratrix van het Oude Nonnenklooster presenteerde haar rekening aan het stadsbestuur. In 1559 declareerde zij zes maaltijden voor de commissarissen van de Staten van Holland met hun familie en gezelschap, die op het klooster logeerden. Dagelijks kwamen de Amsterdamse burgemeesters en pensionaris bij hen op bezoek, waarbij het er vrolijk aan toe ging. Ter begeleiding van het vlees, de vis, boter, eieren, specerijen en ‘oude kost’ dronken de gasten een onbekende hoeveelheid wijn en twaalf kannen Engels bier. De dienstmeid van de pater kreeg een gulden fooi toebedeeld.³⁴⁰ Informatief is ook de rekening van het Sint Catharinaconvent uit 1556, opnieuw ingediend door de procuratrix. Arnoud Sasbout, raadsheer in het Hof van Holland, kwam ter plaatse onderzoek doen naar de twist tussen stadsbestuur en de bewoners van de Lastage, de maritieme wijk buiten de stadsmuren. Met zijn adjunct, deurwaarder en dienaren verbleef hij negen dagen lang onder de vleugels van de conventualen, terwijl de stadsbestuurders één voor één bij hem kwamen dineren om hun zaak tegen de lastige Lastagiërs te bepleiten. Daartoe brachten drie verschillende herbergiers drank in het klooster aan de Oudezijds Voorburgwal: 155 kannen wijn en vijftien kannen Engels bier.³⁴¹

Kostbaar was in datzelfde jaar, 1556, ook het verblijf van Nicolaas van Nieuwland (1510-1580), hulpbisschop van Utrecht en de latere bisschop van Haarlem.³⁴² Net als in later jaren de bisschoppen van Roermond en Haarlem vestigde hij zich met zijn gevolg tijdelijk in het Sint Mariaklooster, gelegen tussen het Rokin en de Nes. De hulpbisschop van Utrecht was reeds tien jaar niet in de buurt geweest en kwam naar Amsterdam en de omliggende steden en dorpen om ‘te vormen [het vormsel toe te dienen aan] alle de kinderen’. De door hem en zijn gevolg genuttigde bier en een halve aam (78 liter) rijnwijn werden speciaal uit Utrecht gehaald. Vlees, vis, eieren, boter, haas, hoenderen, pasteien, hammen, tongen en opnieuw ‘oude kost’ op de tafels van de bisschop en zijn familie en dienaren

³³⁵ Deze met kruisgewelven overspannen voorraadkelders bestaan nog altijd, onder de woningen van de huidige Barndesteeg 4 en 6 [afb.], zie: Vermeer, ‘Amsterdamse kloosters’, 30-31. Vgl. Van Eeghen, *Vrouwenkloosters*, 33-34, 231.

³³⁶ Over het koken in Amsterdamse kloosters: Aleva, ‘Nonnen’, 15-27; Schilder, ‘Agnietenklooster’, 19 [citaat].

³³⁷ SAA, Archief 5014, inv.nr. 3, f. 25v.

³³⁸ Levensjaren 1479-1551, zijn portret in: Dudok van Heel, *Burgers*, deel 1, 93. Voor Reecalff, zie hoofdstuk 6.

³³⁹ SAA, Archief 5014, inv.nr. 4, f. 33v, 36 en 38; inv.nr. 7, f. 42; inv.nr. 8, f. 38. Van Eeghen, *Vrouwenkloosters*, 238.

³⁴⁰ SAA, Archief 5014, inv.nr. 7, f. 42; inv.nr. 8, f. 38 [Bethaniënklooster]; inv.nr. 28, f. 65-65v [Oude Nonnenklooster].

³⁴¹ Aan maaltijden en logies was het stadsbestuur 31 gulden kwijt; aan de drank nog eens 25 gulden. SAA, Archief 5014, inv.nr. 25, f. 63; Van Eeghen, *Vrouwenklooster*, 130.

³⁴² Over hem: Weijling, *Wijbischoppen*, 307.

kwamen van lokale leveranciers, evenals 376 kannen rijnwijn die uit herberg het *Uiltje* werden gehaald en in het klooster werden opgedronken. Het verblijf van de hulpbisschop van één maand kostte de stad in totaal 227 gulden. Dit was een opvallend hogere kostenpost dan bij bezoeken van seculiere bezoekers.³⁴³ In Utrecht droeg hij dan ook de ludieke bijnamen ‘wijnbisschop’ en ‘Dronken Klaasje’.³⁴⁴ Bij het onderbrengen van geestelijken was het niet altijd de stad die opdraaide voor de kosten. Zo betaalde de mater van het Bethaniënklooster in 1517 alle kosten van het zes dagen durende logies van de Domkanunnik mr. Adrianus Ram.³⁴⁵

Beeldenstorm

In de loop van de zestiende eeuw ging het bergafwaarts met de Amsterdamse kloosters. Het aantal kloosterlingen liep ernstig terug, deels vanwege de aantrekkingskracht van de reformatie, en ook de inkomsten kelderden. De Nieuwe Nonnen waren zelfs genoodzaakt hun bezittingen van de hand te doen, zoals het zilver, kelken en zelfs de monstrans. Het stadsbestuur wilde de ergste nood wel lenigen. Zo schonk de stad in 1568 aan het Clarissenklooster zes tonnen bier, die toch niemand wilde hebben, daar de drank begon te verzuren.³⁴⁶ De situatie verslechterde vanaf 1572, toen de geuzen grote delen van het omringende platteland gingen bezetten. Hierdoor kon de pacht over het kloosterbezit aldaar niet worden geïnd. Enkele kloosters verarmden zienderogen en waren voor het stadsbestuur steeds minder representatief om gasten te ontvangen.

De kloosters kregen allengs ook een slechter imago, omdat hun uitgestrekte grondbezit in de stad scheve ogen gaf bij de gewone Amsterdammers. Binnen de stadsmuren werd het in de loop der tijd namelijk steeds voller: complete gezinnen trokken vanuit omliggende dorpen en streken naar de stad, waar zij in de industrie, nijverheid of scheepvaart hoopten te kunnen werken. Ook op vreemde kooplieden of hun vertegenwoordigers had Amsterdam een grote aantrekkingskracht. Het huizenbestand zou ruim verdubbelen, van ruim 2500 in 1514 naar bijna zesduizend in 1565, maar veel armlastigen moesten alsnog genoegen nemen met een gedeeld kamertje in een volgebouwde steeg. Hun benarde woonsituatie stond in schril contrast met de breed uitgemeten kloostertuinen, bijgebouwen en eetzaal waarvan slechts een geringe minderheid van de stadsbevolking profiteerde.³⁴⁷

Het buiten de stadsmuren gelegen Kartuizerklooster, ter hoogte van de huidige Lindengracht en Westerstraat, bleef in trek als ontvangstcentrum voor het stadsbestuur. De regel van de Kartuziers was streng, maar in rijkdom en prestige streefden de monniken veel andere broeders en zusters voorbij. De regenten beschouwden hun klooster zo langzamerhand als een dependance van het stadhuis. De inrichting van het complex moet weldadig geweest zijn. Sinds de schenking door Margriet Dirksdr Boelen, in 1512, hing er een knap schilderij van Jacob Cornelisz van Oostanen aan de wand en in 1545 hadden de kloosterlingen een glas-in-loodraam gekregen, voor in hun nieuwe eetzaal.³⁴⁸ Volgens de hervormingsgezinden bekokstoofden de bestuurders bij de Kartuziers hun vervolgingen van religieuze dissenters. Bovendien hielden de regenten na afloop van de uitvoering van doodvonnissen maaltijden met de kloosterlingen.³⁴⁹ Vanwege ‘hun gasten en brassen’ waren de Kartuziers in diskrediet geraakt, al is het onduidelijk in hoeverre dit een breed gedragen opinie was. Het beeld lijkt nogal sterk te zijn aangezet in latere protestantse propaganda.³⁵⁰

Net als de Kartuziers werden ook de Minderbroeders bevoorrecht door de magistraat. Volgens Laurens Jacobsz Reael, een van de pleitbezorgers van de gereformeerden, kregen de broeders een

³⁴³ De pater declareerde 115 gulden en kerk Gerrit Hagens nog eens ruim 25 gulden, zie: SAA, Archief 5014, inv.nr. 25, f. 64v. Van Eeghen, *Vrouwenkloosters*, 211; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 4, 405; deel 6, 14-15.

³⁴⁴ Weijling, *Wijbisschoppen*, 307.

³⁴⁵ Van Eeghen, *Vrouwenkloosters*, 238.

³⁴⁶ Ibidem, 154.

³⁴⁷ Speet, ‘Verstening’, 96-97

³⁴⁸ Op het schilderij (De geboorte van Christus met de aanbidding der herders, bewaard in Napels, Museo Nazionale di Capodimonte) kwam de familie Boelen op bezoek bij de pasgeboren Jezus. Twee broers van de donatrice waren ingetreden bij de Kartuziers. Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 5, 178.

³⁴⁹ Deze constatering van Wagenaar (*Amsterdam*, deel 1, 287) wordt bevestigd in de stadsrekeningen: SAA, Archief 5014, inv.nr. 31, f. 81v [halve aam rijnwijn geleverd in het Kartuizerklooster en gedronken door de magistraat aldaar].

³⁵⁰ Hooft, *Historien*, derde boek, 113 [citaat]; Wagenaar, *Amsterdam*, deel 1, 287.

voorkeursbehandeling, 'houdende met malcander veel gasterien en bancketten; waerom sij oock bij het volck in geen cleynen haet en waren'.³⁵¹ In 1560 was er bijvoorbeeld een wijngelag met onbekende stadsgasten in het Minderbroederklooster vanwege de viering van Sint Franciscusdag (4 oktober). Daarbij werd de drank opnieuw bezorgd door de waard van het *Uiltje*, dat eveneens de voorkeur van de stadsbestuurders genoot.³⁵² De verbintenis met de lokale machthebbers kwam de beide mannenkloosters duur te staan toen in 1566 de Beeldenstorm Amsterdam bereikte. De bestormers van het Minderbroederklooster stortten zich na het vernielen van de heiligenbeelden op de voorraden voedsel en drank, hoewel een deel van de kloosterspijs in veiligheid was gebracht. Ook bij de bestorming van het Kartuizerklooster buiten de Haarlemmerpoort had de voedsel- en wijnvoorraad een grote aantrekkingskracht op de woedende massa. Pas een dag later werden de plunderaars – na het uitslapen van hun roes – door de schutters verdreven. Plundering en brandstichting door de geuzenleider Lumey leidden in 1573 tot verdere schade van het kloostercomplex, maar de grootste vernieling volgde vier jaar later. Tijdens het beleg van Amsterdam door de geuzen werd het resterende kloostergebouw opnieuw in brand gestoken en geplunderd. Nog bleven er voldoende muren overeind staan, zodat de geuzenleider er zijn hoofdkwartier kon vestigen.³⁵³

Aan de dijk gezet

Terwijl oprukkende geuzenlegers Amsterdam langzaam insloten door Holland stad na stad te veroveren, bleven de katholieke regenten onder leiding van burgemeester Hendrick Dircksz aan de macht. Ze werden gesteund door de landsheerlijke regering, maar waren geen willoze uitvoerders van het Brusselse beleid. Zo wisten zij de door Alva gewenste bouw van een dwangburcht tegen te houden, evenals de legering van een permanent garnizoen regerings soldaten. De stadsbestuurders waren terughoudend met het organiseren van feestmaaltijden in publieke herbergen. Alleen veilig verstoppt achter de hoge kloostermuren van de Clarissen of van de Minderbroeders genoten zij nog van gezamenlijke maaltijden en wijn.³⁵⁴

De kloosters dienden ook als opvanglocaties voor vluchtelingen uit het Noorderkwartier en andere delen van Holland. Oorlogsgeweld, uitzettingen en verplichte eedsafleggingen op rebellenleider Oranje dreven honderden katholieke burgers uit de door de geuzen bezette steden en dorpen. Velen vestigden zich tussen 1572 en 1576 in Amsterdam, dat koningsgezind bleef. Binnenkomende vluchtelingen werden met argwaan bekeken. Ze moesten aantonen betrouwbare katholieken en loyale onderdanen van de koning te zijn, dat kon met een certificatie van de bestuurders en de pastoor van hun vorige woonplaats. Maar waar vonden zij onderdak? Welgestelden konden zich een verblijf in een herberg veroorloven, maar de bezittingen van vluchtelingen waren dikwijls geconfisqueerd.³⁵⁵ Gevluchte geestelijken hadden het iets beter, want zij logeerden in de Amsterdamse kloosters. Ook daar was het geen pretje, weten we uit het dagboek van broeder Wouter Jacobsz. Deze beschreef de armoede onder de religieuzen en de rest van de vluchtelingengemeenschap. Een zuster ging 's avonds zingend langs de straten om een 'suck broots te verwerven'. Voor een pastoor uit Medemblik was geen onderdak gevonden. Uiteindelijk kreeg de uitgehongerde geestelijke 'een houck voer sijn logiis in een oerlochschip ende is in die coy doot gevonden'.³⁵⁶ Wouter Jacobsz zag veel eerzame katholieke burgers als berooide ballingen rondlopen, angstig in een vreemde stad.³⁵⁷

Vanwege de economische blokkade en voedselschaarste en de hoge kosten van het veiligheidsbeleid was de situatie voor Amsterdam op lange termijn echter uitzichtloos. Militair en economisch op de knieën gedwongen sloot het Spaansgezinde stadsbestuur zich in februari 1578 aan bij opstandelingen van Oranje. Teruggekeerde ballingen eisten de kerken op om in het openbaar hun godsdienst te belijden, maar dit was in strijd met de verdragsbepalingen waarin stond dat die waren voorbehouden aan de katholieken. Ook over de samenstelling van de schutterij ontstond onenigheid

³⁵¹ Geciteerd in: Van Nierop, *Beeldenstorm*, 41.

³⁵² Zie hoofdstuk 6. SAA, Archief 5014, inv.nr. 29, f. 64v [Minderbroederklooster].

³⁵³ Van Nierop, *Beeldenstorm*, 37-38; Wagenaar, *Amsterdam*, deel 1, 287; Ter Gouw, *Amsterdam*, deel 7, 68-69, 256.

³⁵⁴ SAA, Archief 5014, inv.nr. 70, f. 140v.

³⁵⁵ Over de accommodatie van de katholieke ballingen in Amsterdam: Janssen, *Catholic exile*, 68-70.

³⁵⁶ Van Nierop, *Verraad*, 198 [citaat].

³⁵⁷ *Wouter Jacobsz*, deel 1, 159; Brongersma, 'Vluchtelingen', 199-209.

met het stadsbestuur. Willem Baerdesen (1528-1601), de zoon van de schout die het eerder had opgenomen tegen burgemeester Hendrik Dirksz, en andere voormalige ballingen bereidden met steun van Oranje een machtsgreep voor. Op 26 mei 1578 voerden zij hun plan uit: officieren van de schutterij brachten de Spaansgezinde bestuurders naar het Damrak, waar schepen gereedlagen. Samen met een groep katholieke geestelijken werden zij over het water tot buiten de stadsgrenzen vervoerd. Aan de Diemerzeedijk zette de schipper hen aan land, op de plaats waar ook verbannen misdadigers werden afgezet. Hiervandaan waren zij vrij om te gaan waarheen zij wilden – terugkeren naar Amsterdam was echter niet toegestaan. Deze bloedeloze omwenteling – de Alteratie (verandering) – betekende ook voor het stedelijke herbergwezen een belangrijke cesuur.